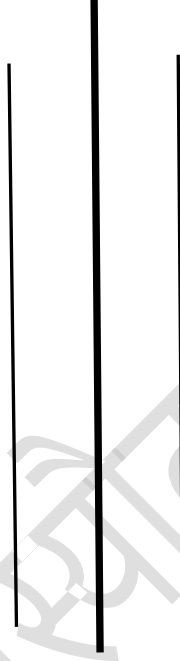

अपाङ्गता सम्बन्धी प्रादेशिक नीति
(२०७८)
(प्रारम्भिक मस्यौदा)

प्रदेश सरकार
सामाजिक विकास मन्त्रालय
सुदूरपश्चिम प्रदेश

खण्ड एक अपाङ्गताको पृष्ठभूमि र वर्तमान अवस्था

अन्तर्राष्ट्रिय पृष्ठभूमि:

विश्व बैंक र विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनले जनाए अनुसार विश्वको कूल जनसङ्ख्याको १५% मानिसमा कुनै न कुनै रूपमा अपाङ्गता रहेको छ। अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको ८० प्रतिशत जनसंख्या गरिब तथा अल्पविकसित देशमा बस्छन्। सांस्कृतिक तथा सामाजिक विभेद आधारभूत सेवा सुविधामा न्यून पहुँच, भौतिक संरचना र सूचना प्रणालीमा सहज पहुँचको अभाव, विभिन्न प्रकारका हिंसा र दुर्व्यवहारको शिकार, महत्वपूर्ण निर्णय प्रक्रियामा न्यून सहभागिता आदी अपाङ्गता भएका व्यक्तिका विश्वव्यापी साझा सवाल र समस्या हुन्।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिका अधिकारहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा सन् १९४८ को मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रसँगै स्वीकार गर्न थालिएको हो। यसपछि अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा जारी भएका कानूनी दस्तावेजहरू क्रमशः बौद्धिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी घोषणापत्र (१९७१), अपाङ्गता भएका व्यक्तिका अधिकारहरूको मानवअधिकार सम्बन्धी घोषणापत्र (१९७५) ले अपाङ्गता भएका व्यक्तिका अधिकार र सवालहरूलाई अन्तर्राष्ट्रियकरण गर्न थप मद्दत पुग्यो। अपाङ्गता भएका व्यक्तिका अधिकारहरूलाई कार्यान्वयनमा ल्याउन संयुक्त राष्ट्र सङ्घले सन् १९८१ लाई अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अन्तर्राष्ट्रिय वर्षको रूपमा घोषणा गर्‍यो। सन् १९८२ मा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको विकास र सशक्तीकरणका लागि काम गर्न १० वर्षे विश्व कार्य योजना (The world Program of Action Concerning Disabled Persons) जारी गरियो।

नरम प्रकृतिका कानूनहरूले मात्र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका मानवअधिकारहरू सुनिश्चित हुन नसकेको यथार्थलाई स्वीकार्दै अन्य व्यक्ति सरह अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई सबै मानवअधिकारको उपयोग निर्बाध गराउन बाध्यकारी कानून ल्याउनुपर्ने भन्ने तथ्यलाई मध्यनजर गरी सन् २००६ को डिसेम्बर १३ मा संयुक्त राष्ट्रसङ्घले "अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार सम्बन्धी महासन्धी" पारित गरी ३० मार्च २००७ देखि हस्ताक्षर र अनुमोदनका लागि खुला गर्‍यो। नेपालको व्यवस्थापिका संसदले यस महासन्धिलाई २००९ को डिसेम्बर २७ मा अनुमोदन गरी १० मे २०१० देखि यसको औपचारिक पक्षराष्ट्र भएको छ।

राष्ट्रिय परिवेश:

नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका बारेमा विस्तृत तथ्याङ्क राज्यका कुनैपनि निकायसँग नभएतापनि राष्ट्रिय जनगणना, २०६८ को प्रतिवेदन अनुसार नेपालमा कूल जनसङ्ख्याको १.९४ प्रतिशत अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू रहेका छन्। नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू लामो समयदेखि सामाजिक विभेदमा परेका र सेवा सुविधा तथा अवसरमा ज्यादै कम पहुँच भएका सिमान्तकृत समूहको रूपमा रहेका छन्। शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, स्वरोजगारी, तालिम, अपाङ्गतामैत्री सार्वजनिक भौतिक संरचना तथा सेवा, पहुँचयुक्त संचार तथा सूचना प्रणाली, पुनःस्थापना, सहायक सामग्री र सहयोगी सेवा, अपाङ्गतामैत्री कानून र निर्णय प्रक्रियाहरू, विशेष सामाजिक सुरक्षा, सामाजिक भेदभावबाट मुक्ति, निर्णय प्रक्रियाहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको सहभागिता जस्ता सवालहरू नै नेपालका सन्दर्भमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिका हकमा जल्दाबल्दा समस्याहरू हुन्।

नेपाल सरकारले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको लागि छुट्टै कानून बनाएर वि.सं २०३९ सालबाट काम गर्न थालेको भए पनि यस अघिनै गैरसरकारीस्तरमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि केही काम भने सुरु भइसकेको थियो। विक्रम सम्बत् २०२१ सालदेखि दृष्टिविहीनहरूका लागि, २०२३ सालदेखि सुस्तश्रवणहरूका लागि र २०२६ सालदेखि शारीरिक अपाङ्गता भएकाहरूका लागि शिक्षा दिन संस्थागत प्रयासहरू सुरु भए। २०३० सालमा सरकारी स्तरमा विशेष शिक्षा परिषद्को स्थापना गरी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई शिक्षामा पहुँच पुऱ्याउने थप प्रयासहरू भए। संयुक्त राष्ट्रसङ्घले सन् १९८१ लाई अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अन्तर्राष्ट्रिय वर्ष घोषणा गरेसँगै "अपाङ्ग संरक्षण तथा कल्याण ऐन, २०३९" लागू गरेर अपाङ्गताको सवालमा सरकारी अग्रसरताको सुरुवात भएको हो।

नेपालमा सरकारी तहबाट अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई क्रमशः नीति र कार्यक्रमहरू मार्फत सम्बोधन गर्दै जाने क्रममा सेवा सुविधामा पहुँच पुऱ्याउने उद्देश्यका साथ परिचयपत्र दिने कामको सुरुवात विक्रम सम्बत् २०५७ सालदेखि भयो जुन हालसम्म निरन्तरता पाइरहेको छ। जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट सुरु भएको परिचयपत्र वितरणको काम महिला बालबालिका कार्यालय हुँदै हाल स्थानीय पालिकाहरूमा हस्तान्तरण भएको छ। राज्यको पुनर्संरचनापश्चात अपाङ्गता अधिकार सम्बन्धी महासन्धिको भावना तथा मर्मलाई समेत ध्यानमा राख्दै सरकारले पुरानो र परम्परागत धारणामा आधारित अपाङ्ग संरक्षण तथा कल्याण ऐनलाई खारेज गरी विक्रम सम्बत् २०७४ सालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार सम्बन्धी ऐन, २०७४ जारी गर्यो।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई निजामती लगायतका केहि सार्वजनिक सेवामा आरक्षण गर्ने कानूनी व्यवस्था गरियो । सरकारी विद्यालय तथा कलेज दुवैमा निःशुल्क शिक्षाको साथै हवाइ तथा स्थल सार्वजनिक यातायातमा भाडामा ५० प्रतिशत छुट दिने व्यवस्था गरियो । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पुनःस्थापनामा सहयोग गर्न राष्ट्रिय अपाङ्ग कोषको व्यवस्था गरिएको छ ।

अपाङ्गता परिचयपत्र भएका व्यक्तिहरूलाई मासिक सामाजिक सुरक्षा भत्ता दिने व्यवस्था गरिएको छ । सार्वजनिक भौतिक संरचना र सञ्चार सेवालाई पहुँचयुक्त बनाउन "अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि पहुँचयुक्त भौतिक संरचना तथा सञ्चार सेवा निर्देशिका २०६९" लागू गरिएको छ ।

विभिन्न नीति तथा ऐन र नियमहरूमा अपाङ्गताको सवाललाई समावेश गराउने क्रमलाई निरन्तरता दिँदै सरकारले पछिल्लो समयमा जारी गरेका अनिवार्य निःशुल्क शिक्षा ऐन, सामाजिक सुरक्षा ऐन, स्थानीय सरकार संचालन ऐन, निजामति सेवा ऐन लगायतमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि विभिन्न प्रावधानहरू समेटिएका छन् ।

सुदूरपश्चिम प्रदेशमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको संख्या र अवस्था:

देशमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको छुट्टै विस्तृत तथ्याङ्क संकलन गरिएको छैन तर राष्ट्रिय जनगणना २०६८ को प्रतिवेदनलाई आधार मानेर यस प्रदेशमा रहेका ९ वटा जिल्लाको अपाङ्गता भएका व्यक्तिको तथ्याङ्कलाई जोड्ने हो भने कूल अपाङ्गता भएका व्यक्तिको संख्या ६७, ८३२ रहेको छ ।

सुदूरपश्चिम प्रदेश सरकारले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि अपाङ्गता प्रादेशिक समिति गठन गरेको छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको लागि बार्षिक बजेट मार्फत क्षमता अभिवृद्धि तथा व्यवसायिक तालिम र विभिन्न कार्यक्रमहरू संचालन गरेको छ । सुदूरपश्चिम प्रदेश सरकारबाट हालसम्म बनेका विभिन्न ऐनहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सवाललाई समेटिएको छ । सुदूरपश्चिम प्रदेश विपद् जोखिम न्यूनिकरण तथा व्यवस्थापन सम्बन्धी ऐन, २०७५, सुदूरपश्चिम प्रदेश स्वरोजगार विकास कोष ऐन, २०७५, सुदूरपश्चिम लोकमार्ग ऐन, २०७५, स्वरोजगारमूलक तालिम सञ्चालन तथा व्यवस्थापन ऐन, २०७५, सिमान्तकृत वर्ग लक्षित पशुपालन कार्यक्रम कार्यान्वयन कार्यविधि, २०७५, युवा लक्षित पशु विकास कार्यक्रम कार्यान्वयन कार्यविधि, २०७५, सुदूरपश्चिम प्रदेश पशुपन्छी विकास कार्यक्रम कार्यान्वयन कार्यविधि, २०७६, प्रादेशिक औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०७५ लगायतका ऐन, कानूनहरूमा अपाङ्गताका सवालहरूलाई समेटिएका छन् तथापी यीनिहरू पर्याप्त रहेको मान्न सकिदैन ।

सुदूरपश्चिम प्रदेशमा अपाङ्गतासँग सम्बन्धित समस्या र चुनौतीहरूको संक्षिप्त विश्लेषण:

प्रदेश सरकार गठनको सुरुवाती अवस्था भएका कारणले प्रदेश सरकारले हालकै अवस्थामा अपाङ्गताको सवालमा धेरै काम गर्न नसकेको भएतापनि क्रमशः अपाङ्गताका क्षेत्रमा कामहरू गर्दै गइरहेको छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको बारेमा विस्तृत जानकारी दिने सूचना तथा तथ्याङ्कको अभावमा योजना, नीति र कार्यक्रमहरूको निर्माणमा समस्या देखिएको छ । अपाङ्गताको सवालमा काम गर्न विभिन्न निकाय र सरोकारवालाको संलग्नता र समन्वयको जरूरी भएपनि कतिपय अवस्थामा सरकारी तथा गैरसरकारी निकायहरू बीच प्रभावकारी समन्वय हुनसकेको छैन ।

अपाङ्गताको सवालमा बजेट परिचालन तथा अनुगमन गर्ने संयन्त्रहरू पर्याप्तरूपमा सुसूचित हुन नसक्दा उनीहरूको समन्वय र कार्य प्रभावकारिता वढ्न सकेको छैन । अपाङ्गताका आधारमा हुने विभेद र असमान व्यवहारलाई समाजबाट निर्मूल पार्ने चुनौती रहेको छ । सार्वजनिक यातायात, सडक, भवन, भौतिक सेवा सुविधा, सूचना तथा संचार प्रणाली अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि सहज रूपमा पहुँचयुक्त हुन सकेका छैनन् ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई उनीहरूको आवश्यकताका आधारमा सहायक सामग्रीहरू पर्याप्त मात्रामा उपलब्ध हुन सकेका छैनन् । आवश्यकता अनुरूप पुनःस्थापना सेवा समुदायस्तरमा पुऱ्याउन सकेको छैन । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको दैनिक जीवनलाई सहज र उत्पादनशील बनाउन चाहिने पुनर्स्थापना सेवा जस्तै तालिम, परामर्श, सहयोगी सेवा, सांकेतिक भाषा तालिम तथा दोभाषेको व्यवस्था, बौद्धिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि आवश्यक हेरचार, हेमोफिलिया भएका व्यक्तिका लागि चाहिने रक्ततत्व, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले शारीरिक वा मानसिक अवस्थाकै कारण सेवन वा प्रयोग गर्नुपर्ने नियमित औषधी वा स्वास्थ्य सामग्रीहरू सहज रूपमा उपलब्ध हुन सकेका छैनन् । मनोसामाजिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको व्यवस्थापन, पुनर्स्थापना, पुनःएकिकरण लगायत नियमित मनोपरामर्श र उपचारजस्ता अत्यावश्यक सेवाहरू पर्याप्त मात्रामा उपलब्ध हुन सकेका छैनन् । शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी र सार्वजनिक जीवनमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहुँच ज्यादै न्यून छ ।

प्रादेशिक नीति निर्माणको आवश्यकता:

अपाङ्गताका सवालहरू कुनै एउटै सरकारी निकायले मात्र सम्बोधन गर्न नसक्ने हुनाले विभिन्न निकायलाई अपाङ्गताका विभिन्न सवालमा काम गर्न एकै ठाउँमा ल्याउन छुट्टै एकीकृत नीतिको आवश्यकता रहेको छ । नेपालको संविधानको धारा ४२ मा उल्लेखित सामाजिक न्यायको हकमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई समावेशी सिद्धान्तका आधारमा राज्यका निकायहरूमा सहभागी गराउनुपर्ने र उनीहरूलाई राज्यका सार्वजनिक सेवा सुविधा र अवसरहरूमा समान पहुँच पुऱ्याउनुपर्ने स्पष्ट प्रावधान उल्लेख गरिएको छ ।

संविधानले अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार सुनिश्चितताको लागि गरेका व्यवस्थाहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका पक्षमा समावेशी विकासको प्रतिफल सुनिश्चित गर्न यस क्षेत्रका लागि छुट्टै प्रभावकारी रणनीति र योजनाहरू हुन आवश्यक रहनुका साथै महासन्धिको पक्षराष्ट्रको हैसियतले उक्त महासन्धी र विद्यमान राष्ट्रिय कानूनहरूको समेत प्रभाकारी कार्यान्वयनका लागि समेत अपाङ्गता सम्बन्धी छुट्टै नीतिको आवश्यकता परेको हो।

अपाङ्गता सम्बन्धी प्रादेशिक नीति निर्माण प्रकृया:

सुदूरपश्चिम प्रदेश सामाजिक विकास मन्त्रालयको नेतृत्व र पहलमा यो नीतिको मस्यौदा निर्माणको काम अगाडि बढाइएको हो । यस कामको लागि मन्त्रालयले राष्ट्रिय अपाङ्ग महासंघ नेपाल लगायत अपाङ्गता अधिकारको क्षेत्रमा लामो अनुभव र दक्षता भएका विज्ञहरू तथा सरोकारवाला व्यक्ति तथा निकायहरूसँग सल्लाह सुझाव लिइ सूचना संकलन, अध्ययन, परामर्श गरी यो नीतिको मस्यौदा गरिएको हो ।

खण्ड दुई

अपाङ्गता सम्बन्धी नीति तथा रणनीतिहरू

दुरदृष्टी: अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सम्मानित र मर्यादित जीवनयापन सुनिश्चित भएको हुने ।

लक्ष्य: अपाङ्गता भएका व्यक्तिको सेवा सुविधा, साधन र स्रोतमा पहुँच र सहभागिता अभिवृद्धि गरी सामाजिक, आर्थिक सशक्तिकरण गर्दै सम्मानित र मर्यादित जीवनयापनको वातावरण सृजना गर्ने ।

उद्देश्य:

१. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सामाजिक र आर्थिक सशक्तिकरण गर्ने ।
२. सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सहज जीवनयापनका लागि पुनर्स्थापना, शिक्षा, स्वास्थ्य उपचार र सहायक सामग्री लगायतको व्यवस्थापन गर्ने ।
३. प्रदेशमा निर्माण हुने भौतिक संरचनाहरूलाई अपाङ्गतामैत्री बनाउने ।
४. यातायातका साधनहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहुँच वृद्धि गर्ने ।

नीतिले समेटेका मुख्य क्षेत्रहरू

१. प्रदेशस्तरीय र प्रदेश-स्थानीय तह बीच समन्वय
२. नीतिगत तथा कानूनी सुधार
३. शिक्षा
४. स्वास्थ्य
५. तालिम, रोजगार तथा स्वरोजगार
६. सूचना तथा सञ्चार
७. पुनःस्थापना
८. सामाजिक सुरक्षा
९. अपाङ्गता भएका बालबालिका
१०. जनचेतना तथा पैरवी
११. सशक्तीकरण
१२. खेलकूद, मनोरञ्जन र विश्राम
१३. अपाङ्गता र विपद् व्यवस्थापन

नीति तथा रणनीतिहरू:

१ : प्रदेश स्तरीय र प्रदेश-स्थानीय तह बीच समन्वय:

१.१. पृष्ठभूमि:

अपाङ्गताको सवाल विकास तथा दैनिक सेवा सुविधाका हरेक क्षेत्रसँग जोडिएको हुनाले कुनै एक मात्र निकायको प्रयासमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिका सवालहरू सम्बोधन हुन सक्दैनन् । यसको लागि प्रदेश सरकार अन्तर्गतका हरेक निकायले आफ्ना विषयगत कामहरूमा अपाङ्गताका सवालहरूलाई समेट्नुपर्छ र सबै निकायहरूबीच समन्वय कायम गरी दोहोरोपन नआउने गरी कामहरू गर्नुपर्छ । यसै सन्दर्भमा सुदूरपश्चिम प्रदेश सरकारले सामाजिक विकास मन्त्रालय अन्तर्गत अपाङ्गताको सवालमा समन्वयकारी भूमिका खेल्न एक सम्पर्कविन्दु तोक्ने काम गरी कार्यप्रारम्भ गरिसकेको छ । सरकारका अन्य निकायहरूमा भने यस्ता सम्पर्कविन्दुहरू तोक्ने कामहरू बाँकि नै रहेका छन् । अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार सम्बन्धी ऐन, २०७४ मा प्रदेशस्तरमा अपाङ्गता सम्बन्धी कामहरूमा आवश्यक समन्वय गर्न प्रदेश समन्वय समिति गठन गर्न सक्ने प्रावधान राखिएको छ ।

१.२. मुद्दा तथा समस्या:

शिक्षा, स्वास्थ्य, मानव अधिकार, रोजगारी, सशक्तिकरण, पहुँच, सामाजिक सहभागिता, जीवनयापन, सामाजिक सुरक्षा लगायतका धेरै विषय सरकारी संयन्त्रसँग प्रत्यक्ष रूपमा जोडिएका छन् । गरिबी निवारण, विकास-निर्माण, समावेशीकरण लगायतका सवालमा सबै क्षेत्रमा अपाङ्गताको सहभागिता सुनिश्चित गर्नुपर्ने हुन्छ । उल्लेखित सवालहरूलाई सम्बोधन गर्न एउटा कृयाशिल समन्वयकारी संयन्त्रको आवश्यकता छ ।

स्थानीयस्तरमा विभिन्न सङ्घ संस्थाबीच हुनुपर्ने समन्वयको कमीले गर्दा स्रोतको परिचालन न्यायिक हुन नसक्नुका साथै कार्यक्रमहरूमा दोहोरोपन पनि देखिने गरेको छ । अपाङ्गताको सवालमा प्रदेश सरकारले स्थानीय तहबाट खर्च हुनेगरी गर्ने बजेट विनियोजन र कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउन पनि प्रदेश सरकार र स्थानीय तहबीच समन्वय कायम गर्ने संयन्त्रको अभाव रहेको छ ।

१.३. उद्देश्य:

अपाङ्गता सम्बन्धी सुदूरपश्चिम प्रदेशको प्रादेशिक नीति तथा रणनीतिहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि प्रदेश तहका सबै सरकारी तथा गैर सरकारी निकायहरूबीच समन्वय कायम गरी त्यस्ता निकायको संलग्नता र सहकार्यमा प्रभावकारीता ल्याउने ।

१.४. नीति:

अपाङ्गतासम्बन्धी सुदूरपश्चिम प्रदेशको प्रादेशिक नीति तथा रणनीतिहरूको कार्यान्वयनको लागि प्रदेशस्तरका विभिन्न विषयगत मन्त्रालयहरू, निर्देशनालय लगायत अपाङ्गताको सबालमा काम गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी निकाय र अपाङ्गता भएका व्यक्तिका संस्था, संजाल र महासंघहरूसँगको समन्वय र सहकार्यमा जोड दिइनेछ ।

१.५. रणनीति:

- प्रदेश तहमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार सम्बन्धी ऐन, २०७४ मा व्यवस्था भएअनुसारको समन्वय समिति गठन गरी अपाङ्गता सम्बन्धी विभिन्न कामहरूमा सरकारी निकाय लगायत विभिन्न सरोकारवाला निकायहरूसँग समन्वय स्थापित गर्ने ।
- समन्वयलाई चुस्त र प्रभावकारी बनाउन विषयगत मन्त्रालय र निकायहरूमा अपाङ्गताको सवाल हेर्न अलग्गै डेस्क वा सम्पर्कविन्दुको व्यवस्था गर्ने ।

१.६. अपेक्षित उपलब्धि:

- प्रादेशिक तहमा अपाङ्गतासम्बन्धी सवालहरूमा विभिन्न निकाय र सरोकारवालाहरूबीच समन्वय स्थापित भई अपाङ्गताको सबालमा गरिने कामहरूको प्रभावकारिता र गुणस्तरमा वृद्धि हुनेछ ।
- प्रदेश तहका सबै निकाय र क्षेत्रमा अपाङ्गताका सवालहरूप्रतिको जवाफदेहितामा वृद्धि भएको हुनेछ ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका हक अधिकार तथा सेवा सुविधाका लागि प्रदेश तहमा काम गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय विकास साझेदार निकायहरूसँगको समन्वय र सहकार्यमा वृद्धि भएको हुनेछ ।

२ : नीतिगत तथा कानूनी सुधार:

२.१. वर्तमान अवस्था:

- क) नेपाल सरकारले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार सम्बन्धी महासन्धि, २००६ लाई अनुमोदन र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार सम्बन्धी ऐन, २०७४ जारी गरिसकेको छ । अपाङ्गताको सम्बन्धमा संविधान र कानूनमा भएका व्यवस्थाको प्रदेश तहमा कार्यान्वयन गर्नु प्रदेश सरकारको दायित्वभित्र पर्छ ।
- ख) सुदूरपश्चिम प्रदेश सरकारले अपाङ्गता भएका व्यक्तिका सवालहरूलाई बार्षिक नीति र कार्यक्रममा समेटेर प्रत्येक आ.वं मा बजेट विनियोजन गरिरहेको छ ।

२.२. मुद्दा तथा समस्या:

- क) प्रदेश तहमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि पर्याप्त नीति र कानूनको अभाव छ । स्पष्ट नीति तथा कानूनको अभावमा अपाङ्गताका सवालहरूलाई यथेष्ट मात्रामा सम्बोधन गर्न सकिएको छैन । अपाङ्गताको क्षेत्रमा उठ्ने गरेका कतिपय नवीनतम सवाल, अवधारणा तथा आयामहरूलाई अझैपनि पूर्णतया कार्यान्वयन गर्न सकिएको छैन ।
- ख) अपाङ्गताका आधारमा गरिने विभेदहरू विरुद्ध पर्याप्त संरचनागत तथा कानूनी प्रावधानहरूको अभावमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा सहज पहुँच स्थापना गर्न सकिएको छैन ।

२.३. उद्देश्य:

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका हक र अधिकारलाई नीतिगत तथा कानूनी सुनिश्चितता प्रदानगरी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू प्रतिको विभेदजन्य व्यवस्थाहरू अन्त्य गर्ने ।

२.४. नीति:

- क) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको मर्म र भावना अनुकूल समावेशीकरणको सिद्धान्तलाई आत्मसात गरी आवश्यक नीतिगत तथा कानूनी व्यवस्था गरिनेछ ।
- ख) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका अधिकारसम्बन्धी विद्यमान कानूनी व्यवस्थाहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गरिनेछ ।
- ग) अपाङ्गताका आधारमा गरिने विभेदहरूको अन्त्यका लागि व्यवस्था भएका कानूनी प्रावधानहरूका सम्बन्धमा सामाजिक उत्तरदायित्वमा अभिवृद्धि गरिनेछ ।

२.५. रणनीति:

- क) प्रदेश तहमा बनेका विद्यमान कानूनी तथा नीतिगत व्यवस्थाहरूको अध्ययन गरी अपाङ्गतामैत्री नभएका कानूनी व्यवस्थाहरूमा समयसापेक्ष संशोधन गरिनेछ ।
- ख) विद्यमान प्रादेशिक नीति र कानूनहरूमा भएका विभेदजन्य व्यवस्थाहरू खारेज गरिनेछ ।
- ग) नीतिगत र कानूनी व्यवस्थाको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि आवश्यक स्रोत साधनको प्रत्याभूति र संयन्त्रको क्षमता विकास तथा परिचालन गरिनेछ ।
- घ) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूप्रति हुने विभेदकारी प्रथा, अभ्यास र प्रचलनहरूलाई निरूत्साहित गर्न सामाजिक सचेतना अभिवृद्धि गरिनेछ ।

२.६. अपेक्षित उपलब्धि:

- क) अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार सम्बन्धी ऐन, २०७४ को कार्यान्वयनको प्रभावकारितामा वृद्धि हुनेछ ।
- ख) विषयगत नीति, कानून अपाङ्गताको परिप्रेक्षबाट सुधार र संशोधन गर्नुपर्ने विषयहरू पहिचान हुनेछन् र त्यस्ता कानूनमा आवश्यक संशोधन र सुधार हुनेछ ।
- ग) विषयगत नीति तथा कानूनहरूमा अपाङ्गताका सवाल समावेश हुनेछन् र प्रदेश स्तरीय अपाङ्गता सम्बन्धी विशेष नीति र निर्देशिकाहरू निर्माण भइ लागू हुनेछन् ।
- घ) सरकारका आवधिक योजना तथा कार्यक्रमहरूमा अपाङ्गता सम्बन्धी राष्ट्रिय तथा प्रादेशिक नीति अनुसारका कार्यक्रम समावेश भई कार्यान्वयन हुनेछन् ।

३: शिक्षा:

३.१. वर्तमान अवस्था

- क) नेपाल सरकारले अपाङ्गता भएका बालबालिका र विद्यार्थीहरूका लागि समावेशी शिक्षाको नीति लिएको छ । नेपालको संविधानमा अपाङ्गता भएका र आर्थिक रूपले विपन्न नागरिकलाई कानून बमोजिम निःशुल्क उच्च शिक्षा पाउने हक हुने, दृष्टिविहीन नागरिकलाई ब्रेल लिपी तथा बहिरा र स्वर वा वोलाई सम्बन्धी अपाङ्गता भएका नागरिकलाई साङ्केतिक भाषाको माध्यमबाट कानून बमोजिम निःशुल्क शिक्षा पाउने हक हुनेछ भनी उल्लेख गरिएको छ ।
- ख) अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई विशेष शिक्षाको माध्यमबाट शिक्षा दिने प्रावधान सहित उनीहरूलाई विद्यालय अनिवार्य भर्ना गराउनुपर्ने र भर्ना लिन इन्कार गर्न नपाइने, छात्रवृत्तिको व्यवस्था सहित गुणस्तरीय शिक्षामा पहुँचको सुनिश्चितता गर्नुपर्ने लगातयको कानूनी व्यवस्था गरिएको छ ।

३.२. मुद्दा तथा समस्या:

- क) कानूनी तथा नीतिगत तहमा अपाङ्गता भएका बालबालिका र व्यक्तिहरूलाई शिक्षामा कुनै विभेद नगरिने प्रावधान भएपनि कार्यान्वयनको तहमा यो प्रभावकारी हुन सकेको छैन । नेपालको कुल विद्यालय भर्नादर निकै राम्रो र उच्च हुँदाहुँदै पनि अधिकांश विद्यालय जाने उमेरका अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू भने विद्यालयबाहिर रहेका छन् । अपाङ्गता भएका बालबालिकाको विद्यालय छाड्ने दर अन्य बालबालिकाको तुलनामा उच्च छ । बौद्धिक अपाङ्गता, अटिजम भएका र बहिरा तथा सुस्तश्रवण बालबालिकाको सिकाइ उपलब्धि ज्यादै न्यून रहेको तथ्य सरकारले गरेको अध्ययनहरूले पनि देखाएका छन् ।
- ख) बौद्धिक अपाङ्गता, बहिरा अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूका लागि लचिलो शिक्षा प्रणाली र सिकाइ विधि विकास भइ अभ्यासमा आउन सकेको छैन । कतिपय विद्यमान सिकाइ मूल्याङ्कन र परीक्षा प्रणालीहरू अपाङ्गता भएका बालबालिकाको हकमा पहुँचयुक्त र मैत्रीपूर्ण छैनन् ।
- ग) अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको सिकाइ आवश्यकता र उनीहरूलाई सिकाउने विषयमा शिक्षकहरू थोरै मात्रामा वा आंशिक रूपमा मात्र जानकार छन् । अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई समावेशी वातावरणमा शिक्षा दिने सन्दर्भमा शिक्षकहरूलाई पर्याप्त तालिम उपलब्ध छैन र केहि संख्यामा धेरै अधि तालिम पाएका शिक्षकहरूले पुनर्ताजगी तालिम पाएका छैनन् । अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई समावेशी कक्षामा अन्य सरह सिकाइ प्रक्रियामा सहभागी हुनका लागि आवश्यक सहयोग र थप क्षमता विकासको लागि काम गर्ने उद्देश्यका साथ सुरु गरिएको स्रोत कक्षाको अवधारणा यसको सिद्धान्त र उद्देश्य अनुरूप कार्यान्वयन भएको छैन ।
- घ) प्रदेशमा रहेका अधिकांश सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालयको भौतिक वातावरण अपाङ्गता भएका बालबालिका पहुँचयुक्त नभएको र लामो बाटो हिँडेर विद्यालय जानुपर्ने बाध्यताको कारण अपाङ्गता भएका बालबालिकाले बीचैमा विद्यालय छाड्न बाध्य छन् ।
- ङ) शिक्षकहरूमा अपाङ्गतासम्बन्धी पर्याप्त ज्ञान र जानकारी नभएका कारण अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूसँग गर्ने व्यवहार सहज र मैत्रीपूर्ण नहुने, साथीहरूबाट विभेद सहनुपर्ने र अभिभावकहरूसमेत अपाङ्गता भएका छोराछोरीलाई विद्यालय पठाउने कुरामा उदासिन देखिने हुनाले पनि अपाङ्गता भएका बालबालिकाको विद्यालय पहुँचमा कमी देखिएको छ ।
- च) पर्याप्त सहयोगी सेवा र सहायक सामग्रीको अभावमा अझै पनि अपाङ्गता भएका धेरै बालबालिका विद्यालय जानसकेका छैनन् । कतिपय अवस्थामा उनीहरूको विशेष सिकाइ आवश्यकता (learning needs) लाई सम्बोधन गर्न नसक्दा अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई विद्यालयमा टिकाउन सकिएको छैन ।
- छ) अपाङ्गता भएका बालबालिकाको विद्यालयमा पहुँचको कमीका बारेमा पर्याप्त अध्ययनहरू भएका छैनन् र उनीहरूको शिक्षाको अधिकारका पक्षमा अभिभावक, समुदाय, व्यक्ति स्वयं र विद्यालयलाई जिम्मेवार बनाउन सकिएको छैन ।

३.३. उद्देश्य:

सुदूरपश्चिम प्रदेशमा रहेका अपाङ्गता भएका बालबालिका/व्यक्तिका लागि विना भेदभाव समावेशी सिद्धान्तका आधारमा गुणस्तरीय, रोजगारमुखी, आवश्यकतामा आधारित र जीवनपर्यन्त शिक्षामा समान पहुँच सुनिश्चित गर्नु।

३.४. नीति

- क) अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको विद्यालय शिक्षामा पहुँच अभिवृद्धि गर्ने ।
- ख) अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई विद्यालयमा गरिने भेदभाव, भर्ना लिन नमान्ने र अभिभावकहरूले विद्यालय पठाउन नमान्ने जस्ता प्रवृत्तिहरूको अन्त्य गरिनेछ ।

- ग) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको गुणस्तरीय प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा र उच्चशिक्षामा समान पहुँच स्थापित गर्न आवश्यक कानूनी र प्रणालीगत व्यवस्था गरी अपाङ्गतामैत्री शिक्षण विधि तथा सिकाइको लागि उपयुक्त वातावरण तयार गरिनेछ ।
- घ) अपाङ्गता भएका बालबालिका विद्यालयको पहुँचमा आउन नसक्नुका कारण र विद्यालयबाट चाँडै ड्रपआउट हुनुका कारणहरू पहिचान गरी उक्त कारणहरूको निराकरणको लागि विशेष कार्यक्रमहरू लागू गरिनेछ ।
- ङ) बहिरा, बौद्धिक अपाङ्गता, श्रवणदृष्टिविहीन लगायतका अपाङ्गता भएका व्यक्ति/बालबालिकालाई गुणस्तरीय सिकाइ प्रकृत्यामा सहभागी गराउन चाहिने आवश्यक मानवस्रोत विकास र परिचालनमा जोड दिइनेछ ।

३.५. रणनीति:

- क) विद्यालय बाहिर रहेका अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको तथ्याङ्क संकलन गर्ने/गराउने र विद्यालय बाहिर रहेका बालबालिकाहरूलाई विद्यालयसम्म ल्याउन घरदैलो शिक्षा, बैकल्पिक उपायहरू सहितका बिशेष कार्यक्रमहरू संचालन गर्ने ।
- ख) अपाङ्गता भएका बालबालिका वा व्यक्तिको शिक्षाको सवालमा बनेका नीति र कानूनहरूको प्रचार प्रसार गर्ने गराउने ।
- ग) अपाङ्गता भएका बालबालिकाका लागि पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, सिकाइ प्रक्रिया र विद्यालय वातावरण सहज र मैत्रीपूर्ण बनाउन आवश्यक, मापदण्ड, कार्यक्रम र निर्देशिका बनाइ प्रदेश र स्थानीय तहमा लागू गराउने ।
- घ) अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई प्रारम्भिक बालविकास केन्द्र लगायत विद्यालयसम्मको पहुँच स्थापित गर्न र उनीहरूप्रति सकारात्मक सोच विकास गर्न चेतनामूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने ।
- ङ) अपाङ्गता भएका बालबालिका तथा उच्चशिक्षामा अध्ययनरत विद्यार्थीका विशेष आवश्यकताहरूलाई मध्यनजर गरी विषय-विज्ञहरूको सहयोगमा सिकाइ प्रक्रिया, मूल्याङ्कन प्रणाली र परीक्षा प्रणालीलाई अपाङ्गतामैत्री बनाउन स्थानीय तहको लागि सहयोग हुने कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने ।
- च) स्रोतकक्षालाई यसको अवधारणा अनुकूल कार्यान्वयन गराउँदै अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई कक्षाकोठाको समावेशी वातावरणमा अरू बालबालिकासरह सिक्न चाहिने थप स्रोत, सीप र ज्ञान दिने माध्यमको रूपमा विकास गर्न स्रोतकक्षा सहयोग कार्यक्रम र शिक्षक तालिम कार्यक्रमहरू संचालन गर्ने ।
- छ) अपाङ्गता भएका विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि बढाउन, उनीहरूको टिकाउदरमा वृद्धि गर्न र सिकाइ प्रक्रियामा पूर्णरूपमा सहभागी गराउन आवश्यक पर्ने अध्ययन र अनुसन्धान गर्ने ।
- ज) अपाङ्गताको क्षेत्रमा प्रयोगमा ल्याइएका सफल नवीनतम र उत्कृष्ट नमूनाहरूलाई मूलप्रवाहीकरण गर्न स्थानीय तहलाई अभिप्रेरित र सहयोग गर्ने ।
- झ) शिक्षण संस्थासम्म पुग्न भौतिक अवरोधका कारणले कठिनाई भएका अपाङ्गता भएका विद्यार्थीका लागि पहुँचयुक्त छात्रवासको व्यवस्था मिलाउने र तत्काल विद्यालय गएर अध्ययन गर्न नसक्ने अवस्थामा रहेका विद्यार्थीहरूका लागि घरमै बसेर अध्ययन गर्ने व्यवस्था मिलाउन स्थानीय तहसँग सहकार्य र साझेदारी गर्ने ।
- ञ) समावेशी शिक्षा अन्तर्गत अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई समानरूपमा शिक्षा दिन सक्नेगरी शिक्षकहरूको क्षमता विकासका लागि विभिन्न अभिमुखीकरण, तालिम र अवलोकन भ्रमण जस्ता कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । विश्वविद्यालयमा अपाङ्गतासम्बन्धी अध्ययनलाई प्रवर्द्धन गरिनेछ ।
- ट) प्रारम्भिक बालविकास केन्द्रका शिक्षकहरूको क्षमता विकासका लागि आवश्यक अभिमुखीकरण तथा तालिम कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ ।
- ठ) दुर्व्यवहार तथा विभेदका घटनाहरूलाई न्यूनिकरण गर्न जनचेतना र कानूनी शिक्षा जस्ता कार्यक्रमहरू संचालन गर्ने ।

३.६. अपेक्षित उपलब्धि:

- क) विद्यालय बाहिर रहेका अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको विद्यालय शिक्षामा पहुँच हुनेछ ।
- ख) शिक्षण संस्थाहरूको भौतिक वातावरण, सिकाइ विधि, शिक्षण पद्धति, मूल्याङ्कन प्रणाली अपाङ्गता भएका बालबालिकामैत्री हुनेछ ।
- ग) सबै अपाङ्गता भएका विद्यार्थीले शिक्षण संस्थाहरूबाट प्राप्त हुने सेवा सुविधा सहज र समानरूपमा उपयोग गर्न पाउनेछन् ।
- घ) शिक्षा सम्बन्धी नीति, कानूनहरू अपाङ्गताका सवालमा समयसापेक्ष सुधार, परिमार्जन र संशोधन हुनेछन् ।

- ड) पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, परीक्षा प्रणाली, शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग, मूल्याङ्कन प्रणाली र शिक्षण सिकाइ पद्धति अपाङ्गतामैत्री भएका हुनेछन्।
- च) शिक्षकले समावेशी शिक्षासम्बन्धी तालिम प्राप्त गरी अपाङ्गता भएका बालबालिकाको सिकाइ उपलब्धिमा वृद्धि हुनेछ।
- छ) समावेशी शिक्षा सम्बन्धमा समुदायमा जनचेतना अभिवृद्धि हुनेछ।

४: स्वास्थ्य:

४.१. वर्तमान अवस्था

- क) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार सम्बन्धी महासन्धिमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि राज्यले अन्य व्यक्तिहरूले पाए सरह र सोही गुणस्तरको यौन, प्रजनन लगायत सबै स्वास्थ्य सेवा उपलब्ध गराउनुपर्ने, अपाङ्गताका कारणले आवश्यक पर्ने थप र विशेष स्वास्थ्य सेवा, यथासमयमा अपाङ्गताको पहिचान गर्नुपर्ने, समुदायस्तरमा स्वास्थ्य सेवाहरू उपलब्ध गराउनुपर्ने प्रावधानहरू उल्लेख गरिएका छन्।
- ख) नेपालको संविधानले स्वास्थ्यलाई मौलिक हकको रूपमा स्वीकार्दै सबै नागरिकलाई आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क हुने र आकस्मिक स्वास्थ्य सेवाबाट कसैलाई पनि बञ्चित गर्न नपाइने व्यवस्था गरेको छ।
- ग) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार सम्बन्धी ऐन, २०७४ ले अपाङ्गताका हक अधिकारको सुनिश्चितता र कार्यान्वयनका सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्था गरेको छ भने प्रदेश तहका केही प्रमुख सरकारी अस्पतालहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि आवश्यक पर्ने सुधारात्मक शल्यक्रियाहरू (Corrective Surgery) गर्न सकिने व्यवस्था छ।

४.२. मुद्दा तथा समस्या:

- क) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका विशिष्ट आवश्यकताहरूलाई मध्यनजर गरेर स्वास्थ्य सेवा र स्वास्थ्यसम्बन्धी कार्यक्रमहरू प्रभावकारी रूपमा स्थानीय तहसम्म पुग्नेगरी सञ्चालन हुन सकेका छैनन्। स्थानीय स्तरमा समयमै अपाङ्गताको पहिचान गरेर उपयुक्त परामर्श, प्रारम्भिक हस्तक्षेप, पुनःस्थापना र प्रेषण सेवा दिनसक्ने जनशक्तिको अभाव छ।
- ख) जिल्ला तहका अस्पतालहरूमा सुधारात्मक शल्यक्रियाहरू गर्ने तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई उनीहरूको शारीरिक वा मानसिक अवस्थाका कारणले भविष्यमा अन्य थप समस्या आउन नदिनका लागि आवश्यक परामर्श, सल्लाह र स्वास्थ्य सेवाहरू दिने व्यवस्थाको कमी छ।
- ग) स्थानीयस्तरमा रहेका अस्पताल र स्वास्थ्यसंस्थाहरूमा शारीरिक तथा मानसिक क्रियाशीलतामा अभिवृद्धि गराउन आवश्यक पर्ने थेरापी, पुनःस्थापना तथा अभ्यस्तता (Rehabilitation & Habilitation) सम्बन्धी सेवाहरू उपलब्ध छैनन् र यस विषयमा मानवस्रोत उत्पादनमा पर्याप्त पहल हुनसकेको छैन। अस्पताल तथा स्वास्थ्य केन्द्रहरूमा भौतिक संरचना र सेवाहरू पूर्णरूपमा अपाङ्गतामैत्री छैनन्।
- घ) बौद्धिक अपाङ्गता, मस्तिष्क पक्षघात, मनोसामाजिक अपाङ्गता, हेमोफिलिया, अटिज्म र छारेरोगबाट प्रभावित व्यक्तिहरूले निरन्तर सेवन तथा प्रयोग गर्नुपर्ने औषधि तथा उपकरणहरू सहजरूपमा उपलब्ध हुन सकेका छैनन्।
- ड) स्पाइन्ल कर्ड इन्ज्युरी भएका व्यक्तिहरूका लागि आवश्यक पर्ने युरिन ब्याग, क्याथेटर लगायतका स्वास्थ्य उपकरण र उनीहरूले निरन्तर सेवन गर्नुपर्ने औषधिहरू निःशुल्करूपमा उपलब्ध छैनन्। स्वास्थ्यका प्रवर्द्धनात्मक कार्यक्रमहरूमा एकातिर अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहुँच न्यून छ भने अर्कोतिर स्वास्थ्यसम्बन्धी जनचेतनामूलक सामग्रीहरू अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि (मुख्यतः बहिरा, दृष्टिविहीन, अल्पदृष्टियुक्त व्यक्ति, बौद्धिक अपाङ्गता, मनोसामाजिक अपाङ्गता, अटिज्म) पहुँचयुक्त छैनन्।
- च) स्वास्थ्यसम्बन्धी सूचना तथा जानकारी राखिएका सरकारी वेबसाइटहरू दृष्टिविहीन व्यक्तिहरूका लागि पहुँचयुक्त छैनन्। प्रजनन स्वास्थ्यसम्बन्धी जानकारी, सूचना र परामर्श सेवाहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पर्याप्त सहभागिता हुनसकेको छैन।
- छ) अपाङ्गता भएका महिलाको प्रजनन स्वास्थ्यको अवस्था अन्य महिलाहरूको तुलनामा असाध्यै नाजुक रहेको र यस्ता महिलाहरूले प्रजनन स्वास्थ्य सम्बन्धी सेवा सहज रूपमा प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था रहेको देखिदैन।

४.३. उद्देश्य:

- क) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई आधारभूत स्वास्थ्य सेवा र आवश्यकता अनुसारको परामर्श, शीघ्र पहिचान, विशेष सेवा र विशिष्टीकृत स्वास्थ्य तथा पुनःस्थापना सेवामा सहज पहुँच पुऱ्याई मर्यादित, स्वस्थ र क्रियाशील नागरिकको रूपमा जीवनयापन गर्न सक्षम तुल्याउने ।
- ख) अपाङ्गता भएका व्यक्तिको प्रजनन् स्वास्थ्य सेवामा सहज पहुँच स्थापित गर्ने तथा प्रजनन् स्वास्थ्य र प्रवर्द्धनात्मक स्वास्थ्यसम्बन्धी कार्यक्रम, सूचना तथा जानकारीहरूमा पहुँच अभिवृद्धि गर्ने ।

४.४. नीति:

- क) अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई आधारभूत स्वास्थ्य सेवा तथा आवश्यकता अनुसारको विशिष्टीकृत स्वास्थ्य सेवा प्रदेश तहका अस्पतालहरूमा सुनिश्चित गर्ने र क्रमशः स्थानीयस्तरमा विस्तार गरिनेछ ।
- ख) अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई गैर सरकारी क्षेत्रबाट उपलब्ध भइरहेका विशिष्टीकृत तथा स्वास्थ्य सम्बन्धी पुनःस्थापना सेवाहरूलाई थप प्रवर्द्धन र विस्तार गरिनेछ ।
- ग) स्वास्थ्यसम्बन्धी सूचना तथा जानकारीहरूको सम्प्रेषणको वर्तमान अवस्थालाई सुधार गर्दै क्रमशः अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू लगायत सबैका लागि पहुँचयुक्त बनाइनेछ र अपाङ्गता सम्बन्धी सूचनाहरूलाई प्राथमिकतामा राखी समावेश गरिनेछ ।
- घ) बाल अपाङ्गता न्यूनिकरणको लागि प्रारम्भिक पहिचान र हस्तक्षेप (Early Identification and Intervention) लाई स्थानीय तहमा विस्तार गर्नुका साथै बालस्वास्थ्य तथा पोषणसम्बन्धी कार्यक्रमहरूमा अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई प्राथमिकता दिइनेछ ।
- ङ) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि प्रदेश सरकारले स्वास्थ्य बीमाको व्यवस्था गर्नेछ ।

४.५. रणनीति:

- क) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि चाहिने विशिष्ट उपचार सेवा र परामर्श सेवा (थेरापी, उपचार, औषधी, शल्यक्रिया, मनोपरामर्श र अन्य परामर्श) उपलब्ध गराउन प्रादेशिक तहका सरकारी अस्पतालहरूको क्षमता विकास र स्तरवृद्धि गरिनेछ र स्थानीय तहमा यस्ता कार्यक्रमहरू संचालन गर्न सहयोग गरिनेछ ।
- ख) स्वास्थ्य संस्थाहरूका भौतिक संरचना प्रचलित मापदण्ड अनुसार अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि पहुँचयुक्त बनाउँदै लगिनेछ । प्रादेशिक तहका अस्पतालहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई उपचारमा सहजिकरण गर्न अपाङ्गता सहयोग डेस्क संचालनमा ल्याइनेछ ।
- ग) स्थानीयस्तरमा समयमै अपाङ्गता पहिचान, आवश्यक परामर्श र प्रेषण सेवा दिनसक्ने जनशक्ति तयार गरी उनीहरूमाफत सेवा उपलब्ध गराउन आवश्यक सहयोग गरिनेछ ।
- घ) अपाङ्गता भएका महिलाको प्रजनन् स्वास्थ्यमा पहुँच सुनिश्चित गर्न यस सम्बन्धी तालिम, सूचना तथा जानकारीहरूमा प्रदेश स्तरमा विभिन्न लक्षित कार्यक्रमहरू संचालन गर्ने । प्रजनन स्वास्थ्य सम्बन्धी सूचना जानकारीहरूलाई अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले सहजै प्राप्त गर्नसक्ने बनाउने ।
- ङ) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले आफ्नो शारीरिक वा मानसिक अवस्थाका कारणले निरन्तर प्रयोग तथा सेवन गर्नुपर्ने औषधिहरू (जस्तै: मनोसामाजिक अपाङ्गता, बौद्धिक अपाङ्गता, अटिजम, बहु अपाङ्गता भएका, गंभीर प्रकारको शारीरिक अपाङ्गता लगायत स्पाइनल कर्ड इन्जुरी भएकाहरूले प्रयोग वा सेवन गर्ने), स्वास्थ्य तथा सरसफाई सम्बन्धी सामग्रीहरू (जस्तै: डाइपर, क्याथेटर, युरिन व्याग, ट्युब लगायत) निःशुल्क रूपमा उपलब्ध गराउँदै लगिनेछ ।
- च) समुदायस्तरमा आधारभूत स्वास्थ्य सेवामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको पहुँच स्थापित गर्न स्थानीय तहका लागि अपाङ्गता स्वास्थ्य सहयोग कार्यक्रम संचालन गर्ने । अपाङ्गता भएका बालबालिकाका अभिभावक, संरक्षक र स्याहारकर्ताहरूका लागि स्याहार सुसार सम्बन्धी सीप तथा क्षमता विकास कार्यक्रमहरू संचालन गरिनेछ ।

४.६. अपेक्षित उपलब्धि:

- क) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले प्रादेशिक तहका अस्पतालहरूमा सहजै स्वास्थ्य सेवाहरू पाउनुका साथै निःशुल्क थेरापी (फिजियो थेरापी, स्पीच थेरापी आदी) लगायत सुधारात्मक शल्यक्रियाको सेवा उपलब्ध हुनेछ ।
- ख) मनोसामाजिक अपाङ्गता, मानसिक अस्वस्थता, बौद्धिक अपाङ्गता, मेरुदण्ड पक्षघात, मस्तिष्क पक्षघात, छारेरोग, हेमोफिलिया आदिबाट प्रभावित अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले नियमित सेवन र प्रयोग गर्नुपर्ने औषधि निःशुल्क रूपमा प्राप्त गर्नेछन् ।
- ग) समयमै अपाङ्गता पहिचान तथा प्रारम्भिक हस्तक्षेप (early identification and early intervention) र प्रेषण सेवा दिन सक्नेगरी स्थानीय सरकारी अस्पताल र स्वास्थ्य संस्थाहरूको क्षमता विकास हुनेछ ।

- घ) आधारभूत र गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहुँच बृद्धि हुनेछ । गैर सरकारी तहबाट अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई स्वास्थ्य सम्बन्धी पुनर्स्थापना सेवा उपलब्ध गराइरहेका संस्थाहरूले सेवा क्षेत्र विस्तार गर्न सरकारबाट सहयोग पाउनेछन् र यस्ता संस्थाहरूबाट अपाङ्गता भएका व्यक्तिले निःशुल्क रूपमा गुणस्तरीय सेवा पाउनेछन् ।
- ङ) स्वास्थ्य प्रवर्द्धन र स्वास्थ्यसम्बन्धी सूचनाहरूमा सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सहज पहुँच हुनेछ ।
- च) अपाङ्गता भएका बालबालिकाका अभिभावकले आफ्ना बालबालिकाको स्वास्थ्यका लागि गर्नुपर्ने विशेष हेरचाह लगायत पोषणसम्बन्धी तालिम, सीप र जानकारीहरू प्राप्त गर्नेछन् र यसबाट अपाङ्गता भएका बालबालिकाको स्वास्थ्यमा सकारात्मक परिवर्तन हुनेछ ।
- छ) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले स्वास्थ्य संस्थाका भौतिक संरचनालगायत अन्य सेवा सुविधा सहजरूपमा उपयोग गर्न सक्नेछन् ।
- ज) अपाङ्गता भएका महिलाहरूले प्रजनन स्वास्थ्य सम्बन्धी सूचना, तालिमहरूमा सहज पहुँच प्राप्त गर्नेछन् । अस्पताल तथा स्वास्थ्य संस्थाहरूमा अपाङ्गता भएका महिलाले गर्भवती तथा प्रसूतिको अवस्थामा आवश्यकता अनुसार थप विशिष्टिकृत सेवा प्राप्त गर्नेछन् ।

५: तालिम, रोजगार र स्वरोजगार:

५.१. वर्तमान अवस्था:

- क) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, २००६ मा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई अन्य व्यक्तिहरूसँग काम र रोजगारीको हक हुने, राज्यले उनीहरूको यो हक सुनिश्चित गर्न आवश्यक वातावरण निर्माण गर्नुपर्ने साथै अपाङ्गताका आधारमा काम र रोजगारीमा गरिने भेदभाव अन्त्य गर्नुपर्ने प्रावधान उल्लेख गरिएको छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार सम्बन्धी ऐन, २०७४ मा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको लागि सीप र रोजगारी लगायतको व्यवस्था गर्नुपर्ने सम्बन्धी कानूनी प्रावधान राखिएको छ । ।
- ख) युवा स्वरोजगार कार्यक्रम अन्तर्गत अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई स्वरोजगारीका लागि आर्थिक सहयोग गरिँदै आएको छ । प्रदेश सरकारले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको आर्थिक, सामाजिक सशक्तिकरणका लागि वार्षिक कार्यक्रम संचालन गरेको छ ।
- ग) विभिन्न संघ संस्थाले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको रोजगारी तथा स्वरोजगारीको लागि विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिरहेका छन् ।

५.२. मुद्दा तथा समस्या:

- क) अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता, नीतिगत तथा कानूनी व्यवस्थाहरूको बाबजुद अपाङ्गता मैत्री कार्यस्थलको अभाव, रोजगारदाताको अपाङ्गतालाई हेर्ने र व्यवहार गर्ने तरिका तथा दृष्टिकोणका कारण नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको रोजगारी, स्वरोजगारी र आर्थिक गतिविधिमा पहुँच ज्यादै न्यून रहेको छ ।
- ख) सञ्चार तथा भौतिक संरचनामा रहेका अवरोध, मैत्रीपूर्ण सार्वजनिक यातायातको अभाव, कार्यस्थलमा हुने गरेका विभेद, ज्यालामा हुने गरेको विभेद, अपाङ्गतालाई व्यक्तिगत कमजोरी वा असक्षमताको रूपमा हेर्ने परिपाटीका बारेमा रोजगारदाताहरूलाई जानकारी नभएका कारणले योग्य अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू रोजगारीको अवसरबाट बञ्चित छन् ।
- ग) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई श्रम बजारमा पहुँच पुऱ्याउन सरकारका नीति र कार्यक्रमहरू पर्याप्त छैनन् । पर्याप्त योग्यता र सीप हुँदाहुँदै पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले निजी क्षेत्रमा रोजगारीका अवसरहरू प्राप्त गर्न सकेका छैनन् ।
- घ) सार्वजनिक क्षेत्रका रोजगारीमा भएको आरक्षणको उपयोग सहज रूपमा गर्न पाएका छैनन् ।
- ङ) प्रदेश सरकारले संचालन गरेका र स्थानीयस्तरमा संचालित स्वरोजगार कार्यक्रमहरू, बचत तथा ऋण कार्यक्रम, सहकारी, सीप विकास तालिम आदिमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सहभागिता कम रहेको छ ।
- च) पर्याप्त प्रशिक्षण र परामर्शको अभावमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले आफूलाई श्रम बजारमा सक्षम उम्मेदवारको रूपमा प्रस्तुत हुने अवसर पाएका छैनन् ।

५.३ उद्देश्य:

- क) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई विशेष प्राथमिकता सहित स्वरोजगारका कार्यक्रमहरू र व्यावसायिक सीपमूलक तालिम कार्यक्रमहरूमा पहुँच पुऱ्याउने ।
- ख) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई श्रम बजारमा र सार्वजनिक रोजगारीका अवसरहरूमा समतामूलक पहुँचको वातावरण निर्माण गरी आर्थिक रूपले सशक्त र सक्षम बनाउने ।

ग) श्रम बजार र यससँग सम्बन्धित सूचनाहरूलाई अपाङ्गतामैत्री बनाउने।

५.४ नीति:

- क) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई रोजगारीमा पहुँच अभिवृद्धि गर्न प्रदेश तहमा आवश्यक पर्ने नीति र कार्यक्रमहरू निर्माण गरिनेछ।
- ख) प्रदेश सरकारले संचालन गर्ने वा स्थानीय तहमार्फत संचालन गर्ने व्यावसायिक, सीप विकास, उद्यमशीलता विकास तालिम तथा कार्यक्रमहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सहभागितालाई प्राथमिकता दिइनेछ।
- ग) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई प्राथमिकतामा राखेर रोजगारी दिने निजी क्षेत्रका प्रतिष्ठान वा सङ्घ संस्थाहरूलाई प्रोत्साहन गर्ने कार्यक्रम ल्याइनेछ।
- घ) सार्वजनिक सेवामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहुँच र सहभागिता बढाउन आरक्षण लगायत अवरोधमुक्त र विभेदरहित कार्यस्थलको सिद्धान्त अवलम्बन गरिनेछ।
- ङ) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई स्वरोजगारका लागि प्रोत्साहन गरिनेछ।

५.५ रणनीति:

- क) अपाङ्गताको दृष्टिकोणबाट रोजगारी तथा स्वरोजगार प्रवर्द्धनसम्बन्धी प्रदेशको विद्यमान नीति तथा कानून र कार्यक्रमहरूलाई सरोकारवालासँगको सहकार्यमा अध्ययन तथा विश्लेषण गरी समयसापेक्ष बनाइनेछ।
- ख) बेरोजगार वा दैनिक जीवनयापनको कुनै आधार नभएका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको परिवारलाई स्वरोजगारीका कार्यक्रमहरूमा सहभागी गराउन सहूलियतपूर्ण ऋण तथा आर्थिक सहयोगका कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछन्।
- ग) सीप विकास तालिम, उद्यमशीलता विकास, सहूलियतपूर्ण ऋण तथा स्वरोजगारीका लागि दिइने अनुदान लगायतका विभिन्न कार्यक्रमहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई प्राथमिकता दिइनेछ।
- घ) सीप र योग्यता भएका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई निजी क्षेत्रमा रोजगारी उपलब्ध गराउन प्रोत्साहन स्वरूप निजी तथा सार्वजनिक क्षेत्रका रोजगारदाताहरूका लागि सचेतना अभियान, पुरस्कार, करछुट, सार्वजनिक सम्मान, कार्यस्थलमा उपयुक्त अनुकूलता सिर्जना गर्दा लाग्ने लागतमा अनुदान जस्ता कार्यक्रम ल्याइनेछ।
- ङ) कार्यस्थल भित्रका काम गर्ने ठाउँ, शौचालय, चमेनागृह, पुस्तकालय, पार्किङ, बैठक कक्ष, सम्मेलन कक्ष लगायतका ठाउँहरू अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि पहुँचयुक्त बनाइनेछ।

५.६ अपेक्षित उपलब्धि:

- क) प्रदेश सरकारका रोजगारी तथा स्वरोजगार प्रवर्द्धन सम्बन्धी नीति, कानून र कार्यक्रमहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई प्राथमिकतामा राखिएको हुनेछ।
- ख) सार्वजनिक कार्यस्थलहरू अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि पहुँचयुक्त हुनेछन्।
- ग) प्रदेश सरकारले संचालन गर्ने प्राविधिक शिक्षा, व्यावसायिक तथा सीपमुलक तालिम, सहूलियत दरमा ऋण, बिउपूँजी वितरण, स्वरोजगार प्रवर्द्धन कार्यक्रम, सहकारी प्रवर्द्धन जस्ता रोजगारमूलक कार्यक्रमहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू लाभान्वित हुनेछन्।
- घ) निजी क्षेत्रको श्रम बजार र प्रदेश सरकारले सृजना गर्ने श्रमका अवसरहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहुँचमा वृद्धि हुनेछ।
- ङ) अपाङ्गता भएकै कारणले काम तथा रोजगारीमा हुने गरेका भेदभावको न्यूनीकरण हुनेछ।
- च) रोजगारीसम्बन्धी सूचना तथा जानकारीहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहुँच बृद्धि भई रोजगारी प्राप्त गर्न सहज वातावरण बन्नेछ।

६. सूचना र सञ्चार:

६.१. वर्तमान अवस्था

- क) हालसम्म नेपालमा करिब पाँच हजार शब्दावली भएको नेपाली साङ्केतिक भाषाको शब्दकोष तयार भएको छ। संघीय तहमा नेपाल टेलिभिजनबाट हप्ताको एक पटक साङ्केतिक भाषामा समाचार प्रसारण गरिँदै आएको छ भने केही निजी क्षेत्रका दृष्य संचारमध्यमबाट पनि साङ्केतिक भाषामा समाचार प्रसारणको शुरुवात भएको छ। विभिन्न विद्यालयमा रहेका बहिरा बिद्यार्थीहरू पढ्ने स्रोत तथा विशेष कक्षाहरूमा पढाउने शिक्षकहरूका लागि नेपाली साङ्केतिक भाषाको तालिमको व्यवस्था छ।
- ख) दृष्टिविहीन व्यक्तिहरूका लागि कम्प्युटरमा Text to Speech (TTS) र Optical Character Recognizer (OCR) लगायतका स्क्रीन रिडिङ सफ्टवेयरका माध्यमबाट अंग्रेजी तथा नेपाली दुवै भाषामा अरू व्यक्तिहरूसरह अध्ययन

गर्ने, काम तथा सञ्चार गर्ने प्रविधि प्रयोगमा आइसकेको छ । केहि नविनतम प्रविधिहरूको प्रयोग सुदूरपश्चिम प्रदेशमा रहेका दृष्टिविहीन व्यक्तिहरूले समेत गरिरहेका छन् ।

६.२ मुद्दा तथा समस्या:

- क) बहिरा व्यक्तिहरूका लागि नेपाली साङ्केतिक भाषामा निर्माण गरिएका शब्दावली ज्यादै सिमित छन् । सिमित सञ्चारले उनीहरूको सहभागिता र सञ्चारमा धेरै अवरोध उत्पन्न भएका छन् । बहिरा व्यक्तिहरूको लागि सार्वजनिक सहभागितामा सहजीकरण गर्ने सांकेतिक भाषा दोभाषेहरू सुदूरपश्चिम प्रदेशमा ज्यादै थोरै मात्रामा उपलब्ध छन् ।
- ख) साङ्केतिक भाषाको तालिमलाई व्यापक र सघन बनाउन सकिएको छैन । सामान्य र छोटो अवधिको तालिम लिएका र ज्यादै सिमित मात्र साङ्केतिक भाषाको ज्ञान भएका शिक्षकले बहिरा बालबालिकालाई पढाउनुपर्ने बाध्यता छ ।
- ग) अति आवश्यक सार्वजनिक सूचनाहरू दृष्टिविहीन, श्रवण-दृष्टिविहीन, बहिरा तथा सुस्त श्रवण, बौद्धिक अपाङ्गता, अटिज्म भएका व्यक्तिहरूले समेत बुझ्नेगरी ब्रेल, ठूला छापा अक्षर, अडियो, साङ्केतिक भाषा, स्पर्श संकेत र सरल चित्रहरू बनाएर दिने अभ्यास वा परिपाटीको विकास हुन हुन सकेको छैन ।
- घ) टेलिभिजनहरूबाट प्रसारण हुने अत्यावश्यक सूचना, समाचार, मनोरन्जनात्मक तथा जानकारीमूलक सन्देश लगायतमा बहिरा, दृष्टिविहीन व्यक्तिहरूको सहज पहुँच हुन सकेको छैन ।
- ङ) सार्वजनिक सेवा प्रदायक संस्थाहरूले प्रदान गर्ने सेवा सुविधाहरू सम्बन्धी नागरिक बडापत्र, सूचना तथा जानकारीहरू बौद्धिक अपाङ्गता, दृष्टिविहीन व्यक्ति, बहिरा व्यक्ति, न्यून दृष्टियुक्त व्यक्तिहरूका लागि पहुँचयुक्त हुन सकेका छैनन् ।
- च) सरकारी लगायत विभिन्न संघ संस्थाहरूका वेबसाइटहरूको डिजाइन, प्रोग्रामिङ र त्यहाँ राखिने कन्टेन्टहरूमा स्कृन रिडिङ सफ्टवेयरको प्रयोग हुन नसक्दा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सूचनामा सहज पहुँच हुन सकेको छैन ।

६.३ उद्देश्य:

सूचना तथा सञ्चारमा पहुँच वृद्धि गरी शिक्षा, सीप विकास, उत्पादकत्व, व्यक्तित्व विकास, सशक्तीकरण र अवसर प्राप्तिमा लागि अनुकूल वातावरण सिर्जना गर्ने ।

६.४ नीति:

- क) नेपाली साङ्केतिक भाषाको प्रचार प्रसार र प्रवर्द्धन गरिनेछ ।
- ख) साङ्केतिक भाषाका दोभाषे जनशक्तिको उत्पादन गरिनेछ ।
- ग) सार्वजनिक सेवासँग सम्बन्धित सूचनाहरूलाई अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि पहुँचयुक्त बनाइनेछ ।
- ग) सूचना सामग्रीहरूलाई अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहुँच हुने गरी उत्पादन तथा वितरण गरिनेछ ।
- घ) विद्युतीय सञ्चार माध्यमबाट प्रसारण हुने सूचना तथा जानकारीहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहुँच वृद्धिका लागि अध्ययन अनुसन्धान गरिनेछ ।
- ङ) अपाङ्गतामैत्री सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको विकास र उपयोगमा लगानी बढाइनेछ ।

६.५ रणनीति

- क) नेपाली साङ्केतिक भाषाको शब्दकोषलाई प्रचार प्रसार गर्ने र सांकेतिक भाषाका तालिमहरू संचालन गरिनेछ ।
- ख) सार्वजनिक टेलिभिजनबाट प्रसारण हुने सूचनाहरूलाई साङ्केतिक भाषामा प्रसारण गर्न एवं सबटाइटल र क्याप्सनको प्रयोगमा जोड दिइनेछ ।
- ग) सार्वजनिक प्रयोजनको लागि राखिने सूचना र सङ्केतहरूलाई आवश्यकता अनुसार सबैले बुझ्नेगरी ब्रेल, सांकेतिक भाषा, चित्र तथा अडियोमा समेत उपलब्ध गराइनेछ ।
- घ) प्रदेश सरकार तथा अन्य संघसंस्थाहरूले निर्माण तथा प्रयोग गर्ने वेबसाइटहरूलाई दृष्टिविहीन व्यक्तिका लागि पहुँचयुक्त बनाइनेछ ।
- ङ) बौद्धिक अपाङ्गता, अटिज्म, श्रवण-दृष्टिविहीन लगायतका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सूचनामा पहुँच अभिवृद्धि गर्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ ।
- च) दृष्टिविहीन व्यक्तिहरूको लागि कम्प्युटर र सूचना प्रविधिमा पहुँच वृद्धि गर्न नेपाली तथा अंग्रेजी बोल्ने सफ्टवेयरको विकास, प्रयोग र प्रवर्द्धन गरिनेछ ।

६.६ अपेक्षित उपलब्धि

- क) बहिरा व्यक्तिहरूको नेपाली सांकेतिक भाषामा पहुँच वृद्धि हुनेछ र उनीहरूले सार्वजनिक सेवा र शिक्षामा सहज पहुँच प्राप्त गर्नेछन् ।
- ख) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको विद्युतीय सञ्चार माध्यममार्फत सूचनामा पहुँच अभिवृद्धि हुनेछ ।
- ग) सार्वजनिक स्थलमा राखिने सूचनाहरू अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि पहुँचयुक्त हुनेछन् ।

७. पुनःस्थापना:

७.१ वर्तमान अवस्था:

- क) सुदूरपश्चिम प्रदेशमा सरकारी तथा गैर सरकारी तवरबाट पुनर्स्थापना सेवाको सम्बन्धमा केही कामहरू भइरहेको छ। यस प्रदेशका विभिन्न जिल्लाहरूमा सरकारी तथा गैर सरकारी क्षेत्रमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि सहायक सामग्री वितरण, कृत्रिम अंग उत्पादन तथा वितरण, थेरापी सेवा, परामर्श सेवा लगायतका पुनर्स्थापनाका कामहरू हुँदै आइरहेका छन् ।
- ख) सुदूरपश्चिम प्रदेशमा रहेका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूद्वारा संचालित वा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि काम गरिरहेका सरकारी तथा गैर सरकारी संस्थाहरूले शारीरिक अपाङ्गता, बहिरा, दृष्टिविहीन, मेरुदण्ड पक्षघात भएका, बौद्धिक अपाङ्गता, अटिज्म प्रभावित, कुष्ठ प्रभावित, मनोसामाजिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई औषधि उपचार, सुधारात्मक शल्यकृयाका लागि रेफरल सेवा, सहायक सामग्री वितरण, थेरापी सेवा, अभ्यस्तता (habilitation), ब्रेल लिपि तथा गमनशीलता तालिम, साङ्केतिक भाषाको तालिम लगायतका सेवा उपलब्ध गराउदै आइरहेका छन् । पुनर्स्थापनाको सम्बन्धमा प्रदेश सरकारबाट पनि विभिन्न कार्यक्रमका लागि बजेट विनियोजन हुँदै आएको छ ।

७.२. मुद्दा तथा समस्या:

- क) समुदायमा आधारित पुनर्स्थापना कार्यक्रम व्यवस्थित र प्रभावकारी रूपमा संचालन हुन सकेको छैन । यस्ता समुदायस्तरमा संचालन गर्नुपर्ने कार्यक्रमहरू संचालन गर्ने जिम्मेवारी र दायित्व मूलतः स्थानीय तहको भएतापनि ज्ञान, सीप र जानकारीको अभावमा पालिकाहरूमा प्रभावकारी रूपमा संचालन हुन सकेको छैन ।
- ख) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि स्थानीय तहमै वा समुदाय स्तरमै चाहीने अभ्यस्तता तालिम, परामर्श, थेरापी सेवा, रेफरल सेवा, प्रारम्भिक पहिचान, सहायक सामग्री जस्ता सेवाहरू आवश्यक मात्रामा उपलब्ध हुन सकेको छैन।
- ग) कृत्रिम अङ्ग निर्माण तथा वितरण कार्यशाला, सुधारात्मक शल्यकृयाहरू (Corrective Surgery), अकुपेशनल थेरापी, हस्पिटल वेस थेरापी, मनोपरामर्श सेवा, अत्यावश्यक रक्त तत्व (प्याक्टर), हाइजिन किट वितरण, स्वास्थ्य सामग्री वितरण जस्ता सेवाहरू अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि सहज र सुलभ भएका छैनन् । पुनःस्थापना सेवाहरूलाई समुदायस्तरसम्म विस्तार गर्न दक्ष जनशक्तिको अभाव छ ।
- घ) हाल प्रदेशमा पुनःस्थापना सेवाहरूको उपलब्धता अत्यन्तै न्यून रहेको छ । सघनरूपमा पुनःस्थापना सेवाहरू चाहिने बहु अपाङ्गता, पूर्ण अशक्त अपाङ्गता, अटिज्म प्रभावित, बौद्धिक अपाङ्गता र मनोसामाजिक अपाङ्गता, श्रवणदृष्टिविहीन व्यक्तिहरू सेवाबाट बञ्चित छन् ।

७.३. उद्देश्य:

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई पुनःस्थापना सेवाहरू उपलब्ध गराई दैनिक जीवनका कृयाकलापलाई सहज बनाउदै सार्वजनिक सहभागितामा अभिवृद्धि गरी आवागमन, सेवा सुविधा र अवसरहरूमा पहुँच वृद्धि गर्ने।

७.४. नीति:

- क) पुनःस्थापना सेवाहरूलाई समुदायस्तरसम्म पुऱ्याउन पुनर्स्थापना सेवा प्रदायक संस्था र स्थानीय तहसँग समन्वय, साझेदारी र सहकार्य गरिनेछ ।
- ख) पुनःस्थापना सेवालाई अपाङ्गता भएका व्यक्तिले आफ्नो नजिकमा सहजै प्राप्त गर्न सक्ने गरी विस्तार गरिनेछ र सेवाको प्रकार तथा गुणस्तरमा अभिवृद्धि गरिनेछ ।
- च) विशिष्ट प्रकृतिका स्वास्थ्य सम्बन्धी पुनर्स्थापना सेवाहरूलाई सहज बनाउन प्रदेश तहका र जिल्ला तहका अस्पताल तथा स्वास्थ्य संस्थाहरूको क्षमता विस्तार गरिनेछ ।

७.५. रणनीति:

- क) पुनःस्थापना सेवाको मापदण्ड बनाई सेवा उपलब्ध गराउन आवश्यक मानव स्रोत र संयन्त्रको विकास गरिनेछ ।
- ख) पुनर्स्थापना सेवाको उपलब्धता र आवश्यकता सम्बन्धी अध्ययन गरी बेसलाईन तयार गरिनेछ ।

- ग) पुनर्स्थापना सेवालाई प्रभावकारी बनाउन यस्तो सेवा दिइरहेका वा दिन चाहने संस्थाको क्षमता विकास गरिनेछ
- घ) पुनर्स्थापना सेवा प्रदायक संस्था, पालिका र स्थानीय स्वास्थ्य संस्था समेतको सहकार्यमा समुदाय स्तरमा उपलब्ध गराउन सकिने पुनर्स्थापना सेवाहरूको पहिचान गरी आवश्यक सहयोग गरिनेछ।
- च) सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको शीघ्र पहिचान गरी समयमै पुनर्स्थापना सेवाको दायरामा ल्याउन तालिमप्राप्त पुनर्स्थापना सहजकर्ताहरू परिचालन गरिनेछ।
- छ) पुनर्स्थापना सम्बन्धी अनुकरणीय अभ्यासहरूलाई थप प्रवर्द्धन र विस्तार गर्न सहयोग गरिनेछ।
- ज) पुनर्स्थापना सेवा सम्बन्धी मानवस्रोतको उत्पादन तथा परिचालनमा लगानी बढाइनेछ।
- झ) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि चाहिने सहायक सामग्री खरिद गरी वितरण गरिनेछ।

८.६. अपेक्षित उपलब्धि:

- क) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि चाहिने पुनःस्थापना सेवाहरूको सहज उपलब्धता हुनेछ।
- ग) अपाङ्गता सम्बन्धी पुनर्स्थापना सेवा प्रदायक संस्थाको क्षमता विकास हुनेछ।
- घ) पुनःस्थापनाको क्षेत्रमा काम गर्ने दक्ष जनशक्तिको संख्या र क्षमतामा वृद्धि हुनेछ।

८. सामाजिक सुरक्षा:

८.१. वर्तमान अवस्था:

- क) नेपाल सरकारले सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम अन्तर्गत पूर्ण अशक्त र अति अशक्त अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि मासिक सामाजिक सुरक्षा भत्ताको व्यवस्था गरेको छ।
- ख) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि सार्वजनिक सवारी साधनमा यात्रा गर्दा भाडामा छुट तथा सिट आरक्षित गरिएको छ।
- ग) सरकारी अस्पतालहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि सामान्य स्वास्थ्य परीक्षण सेवा निःशुल्करूपमा दिने व्यवस्था गरिएको छ। आम नागरिकले पाए औषधिहरू निःशुल्करूपमा उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरिएको छ।
- घ) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि आयकरको दायरा फराकिलो पारिएको छ।

८.२. मुद्दा तथा समस्या:

- क) पूर्ण अशक्त अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई दैनिकरूपमा हेरचाह गर्ने सहयोगी, उपयुक्त अनुकूलताको व्यवस्था, नियमित औषधि उपचार लगायत थप पोषण जस्ता कुराहरूको आवश्यकता पर्ने हुनाले हाल राज्यले व्यवस्था गरेको सामाजिक सुरक्षा भत्ता अपर्याप्त छ।
- ख) सार्वजनिक सवारी साधनहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि भाडामा ५० प्रतिशत छुटको व्यवस्था भएपनि प्रभावकारी कार्यान्वयन हुनसकेको छैन। सवारी साधनहरू अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि मैत्रीपूर्ण छैनन्। आरक्षित सिटमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले बसेर यात्रा गर्न नपाएका प्रशस्त गुनासा आउने गरेका छन्।
- ग) स्वास्थ्योपचार, दैनिक स्याहार सुसार, पोषण, रेखदेख र सहयोगको अभावमा पूर्ण अशक्त अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको जीवन निकै नै कष्टकर छ। विपन्न परिवारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अवस्था झनै कष्टकर रहेको देखिन्छ।

८.३. उद्देश्य:

सामाजिक सुरक्षा प्रणालीमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई पूर्णरूपमा समेट्दै पहुँच स्थापित गर्ने र उनीहरूका विशिष्ट आवश्यकताहरूलाई सम्बोधन गर्ने।

८.४. नीति:

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको लागि अपाङ्गताको प्रकृति र गम्भीरताका आधारमा मापदण्ड निर्धारण गरी सामाजिक सुरक्षा लगायतका कार्यक्रमहरू संचालन गरिनेछ।

८.५. रणनीति:

- क) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी कार्यक्रमहरू संचालन गरिनेछ।

- ख) अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई रेखदेख, स्याहार र सरसफाइ गर्ने व्यक्तिलाई हेरचार सम्बन्धी तालिम उपलब्ध गराइनेछ ।
- ग) स्थानीय तह र अपाङ्गता सम्बन्धी काम गर्ने संस्थाको समन्वयमा स्याहारकर्ता परिचालन कार्यक्रम संचालन गरिनेछ ।
- घ) जोखिममा रहेका, एकल, असहाय, अनाथ र हिंसा वा विभेदमा परेका अपाङ्गता भएका महिला, बालबालिका र ज्येष्ठ नागरिकहरूको सुरक्षा, दैनिक हेरचाह र पुनःस्थापनाको लागि विशेष कार्यक्रमहरू ल्याइनेछ ।

८.६. अपेक्षित उपलब्धि:

- क) पूर्ण र अति अशक्त अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले नियमित रेखदेख, स्याहारसुसार र सहयोग प्राप्त गरी दैनिक जीवनयापन सहज हुनेछ ।
- ख) सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी कानूनी प्रावधानहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुनेछ ।
- ग) सेफ हाउस, परामर्श सेवा, कानूनी सहायता र पुनःस्थापना सेवामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहुँच बृद्धि हुनेछ ।

९ : अपाङ्गता भएका बालबालिका:

९.१ वर्तमान अवस्था

- क) अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको शिक्षामा पहुँच बढाउन शैक्षिक छात्रवृत्तिको व्यवस्था गरिएको छ । सबै उमेर समूहका अपाङ्गता भएका व्यक्तिले सम्बन्धित स्थानीय तहबाट अपाङ्गता परिचयपत्र पाउने प्रावधानका आधारमा परिचयपत्र प्राप्त गरिरहेका छन् ।
- ख) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार सम्बन्धी महासन्धि, २००६ मा पक्ष राष्ट्रले अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई सबै मानव अधिकारको प्रत्याभूति गरिनुपर्ने, अपाङ्गता भएका बालबालिकाको विषयमा निर्णय गर्दा उनीहरूको सर्वोत्तम हितलाई ध्यान दिनुपर्ने र सहभागिता गराउँदा उमेर अनुसार आवश्यक पर्ने सबै सहयोग उपलब्ध गराउनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ ।
- ग) प्रदेश बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७६, अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार सम्बन्धी ऐन २०७४ तथा बालबालिका सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति, २०६९ मा अपाङ्गता भएका बालबालिकाको हक अधिकारको सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ ।

९.२. मुद्दा तथा समस्या

- (क) अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको अपाङ्गता पहिचान, उपचार सेवा, सुधारात्मक शल्यकृया, शारीरिक कृयाशीलतामा अभिवृद्धिका तालिमहरू, पुनःस्थापना सेवा, सहायक सामग्री, ब्रेल तथा गमनशिलता तालिम, साङ्केतिक भाषा, सहयोगी सेवा उचित किसिमले सम्बोधन नहुँदा अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको शिक्षा लगायतका सेवामा पहुँच पुग्न सकेको छैन ।
- (ख) पोषण र संरक्षणको अभावले अपाङ्गता भएका बालबालिकाको मृत्युदर उच्च हुने जोखिम छ ।
- (ग) विद्यालय बाहिर रहेका बालबालिकामध्ये अपाङ्गता भएका बालबालिकाको सङ्ख्या उच्च रहेको छ । विभिन्न अवरोध र विभेदहरूको कारणले विद्यालय छोड्ने दर पनि अन्य बालबालिकाको भन्दा उच्च छ ।
- (ग) अभिभावकको उदासिनता र सचेतनाको अभावले अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको शिक्षामा पहुँचको कमी रहेको देखिन्छ । बौद्धिक अपाङ्गता, मनोसामाजिक अपाङ्गता तथा अटिज्म प्रभावित बालबालिकाहरूलाई मानवोचित वातावरणको अभाव रहेको देखिन्छ ।
- (घ) अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू विभिन्न प्रकारको हिंसा, परित्याग, उपेक्षा र शोषण रहित हुन सकेका छैनन् ।
- (ङ) वेवारिसे अवस्थामा रहेका अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको शिक्षा, संरक्षण र पुनःस्थापनाका सेवा तथा कार्यक्रमहरू सबै लक्षित समूहसम्म पुऱ्याउन सकिएको छैन ।
- (च) अपाङ्गतासम्बन्धी कार्यक्रमहरूको योजना तर्जुमा र कार्यान्वयनमा अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूलाई प्रभावकारी रूपमा समेट्न सकिएको छैन ।

९.३. उद्देश्य:

अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई बालसंरक्षण, बालबिकास र बालसहभागीताको अधिकारमा पहुँच स्थापित गराउनु ।

९.४. नीति:

- क) अपाङ्गता भएका बालबालिकाको प्रारम्भिक पहिचान, पुनःस्थापना तथा अभ्यस्तता सेवालाई ग्रामीण तहसम्म विस्तार गरी बाल विकास तथा संरक्षण सम्बन्धी कार्यक्रमहरूमा अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूलाई प्राथमिकतामा राखिनेछ ।
- ख) अपाङ्गता भएका बालबालिकाको उपचार तथा शल्यकृत्यालाई क्रमशः निःशुल्क गरिनेछ ।
- ग) नियमित सहयोगी सेवा आवश्यक हुने गम्भीर अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको शिक्षा, पुनर्स्थापना, स्याहार सुसार जस्ता सेवाहरूको लागि विशेष कार्यक्रम लागू गरिनेछ ।

९.५. रणनीति:

- क) विपन्न, बेसाहारा तथा बेवारिसे अवस्थामा रहेका अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूलाई संरक्षण प्रदान गर्न शिक्षा, पोषण लगायतका पुनःस्थापनाका सेवाहरू उपलब्ध गराइनेछ ।
- ख) परिवार, विद्यालय र समुदायमा अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू माथि हुन सक्ने विभेद, हिंसा र दुर्व्यवहार अन्त्य गर्न अनुगमन, जनचेतना र अभिमुखीकरणका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ ।
- ग) प्रहरी संगठन, स्थानीय तह र प्रदेश सरकारका बालबालिका हेर्ने निकायका प्रतिनिधिहरूलाई अभिमुखीकरण तथा क्षमता विकास कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ ।
- घ) बाल पुनर्स्थापना गृह, बाल सुधार केन्द्र र प्रारम्भिक बाल बिकासलाई अपाङ्गता समावेशी बनाउने कार्यक्रमहरू संचालन गरिनेछ ।
- ङ) प्रदेश तहमा बालबालिकाको क्षेत्रमा काम गर्ने राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाका कार्यक्रमहरूमा अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूलाई समेट्न प्रोत्साहन गरिनेछ ।

९.६. अपेक्षित उपलब्धि:

- क) अपाङ्गता भएका बालबालिकाको शिक्षा, स्वास्थ्य, पुनःस्थापना लगायतका बालविकासका अवसरहरूमा पहुँच बृद्धि हुनेछ ।
- ख) अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूमाथि परिवार तथा समाजमा हुने भेदभाव, हिंसा र दुर्व्यवहारहरू सम्बन्धी घटनाहरूमा कमी आउनेछ ।
- ग) विपन्न, बेसाहारा तथा वेवारिसे अवस्थामा रहेका अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूले उचित संरक्षण प्राप्त गर्नेछन् ।

१०: जनचेतना तथा पैरवी:

१०.१. वर्तमान अवस्था:

- क) विगतको भन्दा आजभोली अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई सम्बोधन गर्न मर्यादित शब्दावलीहरूको प्रयोग हुन थालेको छ र संचार माध्यम तथा विभिन्न औपचारिक दस्तावेजहरूमा अमर्यादित शब्दावलीहरूको प्रयोग घट्दै गएको छ ।
- ख) अपाङ्गतामैत्री भौतिक संरचना तथा सञ्चार सेवा, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले पाउने गरेका सेवा सुविधाहरू तथा अपाङ्गतासम्बन्धी कानूनहरूका वारेमा सर्वसाधारणमा जानकारी बढेको छ । सञ्चार माध्यमहरूबाट अपाङ्गता भएका व्यक्तिका सवालहरूमा वहस र छलफलहरूमा वृद्धि भएको छ ।
- ग) सामाजिक विकास मन्त्रालयले अपाङ्गता भएका व्यक्तिका सवालहरूको नेतृत्व र जिम्मेवारी लिएको छ र अपाङ्गताका सवालमा विभिन्न कार्यक्रमहरू संचालन गर्दै आएको छ ।

१०.२. मुद्दा तथा समस्या:

- क) अपाङ्गता सम्बन्धी जनचेतना अभिवृद्धिमा भैरहेका प्रयासले दुर्गम र ग्रामीण क्षेत्रलाई अपेक्षित रूपमा समेट्न सकेको छैन । उदाहरणीय र नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गर्ने अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई प्रोत्साहन गर्न सकिएको छैन ।
- ख) स्थानीय तहका प्रतिनिधिहरूलाई अपाङ्गता सम्बन्धी नीति, नियम र कानूनको बारेमा अभिमुखीकरण तथा क्षमता विकासका कार्यक्रमहरू पर्याप्त मात्रामा संचालन हुन नसकेकाले कार्यान्वयन तहमा प्रभावकारीता हुन सकेको छैन ।

१०.३. उद्देश्यः

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूप्रतिको सोच र व्यवहारमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याई उनीहरूको अधिकारको उपभोगमा परिवार, समुदाय र सरोकारवाला निकायहरूको संलग्नता र सहयोगमा अभिवृद्धि गर्ने ।

१०.४. नीतिः

- क) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका वारेमा सकारात्मक धारणाको विकास गराउन समुदाय स्तरसम्म जनचेतना अभिवृद्धि गरिनेछ ।
- ख) अपाङ्गता भएका व्यक्ति र सो क्षेत्रमा काम गर्ने संस्थाहरूको भूमिका र संलग्नतालाई प्रभावकारी बनाइनुका साथै संस्थासँगको साझेदारीमा विभिन्न कार्यक्रमहरू संचालन गरिनेछ ।
- ग) जनचेतना अभिवृद्धिका लागि विभिन्न संचार माध्यमको प्रभावकारी परिचालन गरिनेछ ।

१०.५. रणनीति

- क) पाठ्यपुस्तकहरूमा अपाङ्गता सम्बन्धी जनचेतनामूलक सामग्रीहरू समावेश गरिनेछ। अपाङ्गता अधिकार, सेवा सुविधा, कानूनी व्यवस्था सम्बन्धी अडियो, भिजुअल र छापा सामग्री निर्माण गरी प्रसार, प्रचार र वितरण गरिनेछ ।
- ख) अपाङ्गताको सवालमा विभिन्न जानकारीहरू दिन जनचेतनामूलक गोष्ठी, बहस, छलफल तथा विद्यालय र समुदाय लक्षित जनचेतना कार्यक्रमहरू संचालन गरिनेछ ।
- ग) अपाङ्गता भएका व्यक्तिले गरेका राम्रा कामहरू, सफलताका कथाहरू र योगदानहरूलाई प्रचार प्रसार गरिनेछ
- घ) सञ्चार माध्यमहरूबाट अपाङ्गता सम्बन्धी जनचेतनामूलक सामग्रीहरू सम्प्रेषण गर्न साझेदारी र सहकार्य बढाइनेछ। अपाङ्गताको सकारात्मक पक्ष उजागर गर्ने, सकारात्मक सन्देश समाजमा प्रवाह गर्ने र समाजलाई अपाङ्गता भएका व्यक्तिको क्षमता, योग्यता, मर्यादा र समान अस्तित्वलाई प्रवर्द्धन गर्ने प्रकारका चलचित्र, भिडियो, छोटो चलचित्रहरू, डकुमेन्ट्री आदिको निर्माण, प्रचार र प्रसारलाई प्रवर्द्धन गरिनेछ ।

१०.६. अपेक्षित उपलब्धिः

- क) स्थानीय तहका प्रतिनिधिहरूलाई अपाङ्गता सम्बन्धी नीति,नियम र कानूनको बारेमा जानकारी भई कार्यान्वयन तहमा प्रभावकारीता बढ्नेछ ।
- ख) जनचेतनामूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा गैर सरकारी संस्था र नागरिक समाजसँगको सहकार्य र साझेदारीमा वृद्धि हुनेछ ।
- ग) आम समुदायमा अपाङ्गताको सवालमा सकारात्मक सन्देशहरू प्रवाह भई समुदायमा अपाङ्गताको आधारमा हुने विभेदमा न्यूनिकरण हुनेछ। अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको विकास र सशक्तिकरणका लागि परिवार, समुदाय र सरोकारवालाको सहयोग प्राप्त हुनेछ ।

११. सशक्तिकरणः

११.१. वर्तमान अवस्थाः

- क) प्रदेश सरकारले अपाङ्गताका भएका व्यक्तिहरूको सशक्तिकरणका लागि क्षमता अभिवृद्धि लगायत विभिन्न कार्यक्रमहरू ल्याएको छ । राष्ट्रिय अपाङ्ग महासङ्घ नेपाल र अपाङ्गताको क्षेत्रमा काम गर्ने अन्य विभिन्न संघसंस्था मार्फत अपाङ्गताको सशक्तिकरणका लागि विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आएको छ ।
- ख) प्रदेश सरकार र अपाङ्गताको क्षेत्रमा काम गर्ने विभिन्न संघसंस्थाद्वारा नेतृत्व विकास, व्यक्तित्व विकास, मानव अधिकार जस्ता विषयहरूमा क्षमता विकासका कार्यक्रमहरू सञ्चालन भैरहेका छन् ।

११.२. मुद्दा तथा समस्याः

- क) निर्णय प्रक्रियामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अर्थपूर्ण प्रतिनिधित्व सुनिश्चित हुनसकेको छैन ।
- ख) राजनीतिक, सामाजिक तथा आर्थिक अधिकारको उपयोगको लागि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको क्षमता विकास गर्न सकिएको छैन ।
- घ) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार प्रवर्द्धनका लागि विद्यमान नीतिगत तथा कानूनी आधारहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुनसकेको छैन ।

११.३. उद्देश्यः

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको क्षमता विकास र सशक्तीकरण गरी विकासका क्रियाकलाप र निर्णय प्रक्रियामा उनीहरूको सार्थक सहभागिता र योगदान अभिवृद्धि गर्ने ।

११.४. नीतिः

- क) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको व्यक्तित्व विकासका अवसरहरु सिर्जना गरी राजनीतिक, आर्थिक तथा सामाजिक सशक्तीकरणका कार्यक्रमहरु संचालन गरिनेछन् ।
- ख) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुका लागि अवरोधमुक्त वातावरण निर्माण गर्न सरोकारवालाहरुसँग आवश्यक सहकार्य र समन्वय गरिनेछ ।

११.५. रणनीति:

- क) सीपमूलक तथा व्यवसायिक शिक्षा/तालिम, स्वरोजगार र क्षमता विकास कार्यक्रम लगायतका माध्यमबाट अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको सशक्तिकरण गरिनेछ ।
- ख) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको सशक्तिकरणका लागि स्थापित समिति तथा सङ्घ संस्थाहरुको क्षमता विकासका लागि आवश्यक कार्यक्रमहरु संचालन गरिनेछ ।
- ग) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुका लागि अवरोधमुक्त वातावरण सिर्जना गर्न सरोकारवाला निकायसँग सहकार्य र समन्वय गर्दै आवश्यक कानूनी तथा संरचनागत प्रबन्ध गरिनेछ ।
- घ) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको लागि मानव अधिकार शिक्षा तथा कानूनी सचेतना अभिवृद्धि सम्बन्धी कार्यक्रमहरु संचालन गरिनेछन् ।

११.६. अपेक्षित उपलब्धि:

- क) राजनीतिक, आर्थिक तथा सामाजिक क्षेत्रमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको अर्थपूर्ण सहभागिता भएको हुनेछ ।
- ख) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुका लागि अवरोधमुक्त वातावरण निर्माण हुनेछ ।

१२ : खेलकूद, मनोरञ्जन तथा विश्राम:

१२.१. वर्तमान अवस्था

- क) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको अधिकार सम्बन्धी महासन्धि, २००६ मा पक्षराष्ट्रहरुले अन्यसरह अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुलाई मनोरञ्जनात्मक गतिविधि र खेलकूदमा सहभागी गराउनको लागि विभिन्न उपायहरु अवलम्बन गर्नुपर्ने प्रावधान उल्लेख छ भने अपाङ्गता भएका ब्यक्तिको अधिकार सम्बन्धी ऐन, २०७४ मा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुका सम्बन्धमा खेलकूद, मनोरञ्जन तथा विश्राम लगायतका अधिकारका बिषयहरु उल्लेख गरिएको छ ।
- ख) अपाङ्गताको क्षेत्रमा काम गर्ने विभिन्न सरकारी तथा गैर सरकारी संस्थाहरुले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको खेलकूदको विकासको लागि केही राम्रा कार्यहरु गर्दै आएको छ । अपाङ्गता भएका नेपाली खेलाडीहरुले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रतियोगितामा भाग लिई उत्कृष्ट प्रदर्शन गर्दै आएका छन् ।

१२.२. मुद्दा तथा समस्या:

- क) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुलाई खेलकूद र मनोरञ्जनका क्रियाकलापमा सहभागी गराउन उपयुक्त वातावरणको अभाव रहेको छ ।
- ख) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको लागि खेलकूद सम्बन्धी प्रशिक्षण, अभ्यास, प्रतियोगिताहरु पर्याप्त रुपमा संचालन हुन सकेका छैनन् ।
- ग) अपाङ्गताको क्षेत्रमा काम गरिरहेका राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरुको प्राथमिकतामा प्रदेश स्तरका खेलकूद तथा मनोरञ्जनका क्रियाकलापहरु पर्न सकेका छैनन् ।
- घ) सांस्कृतिक, धार्मिक र पर्यटकीय क्षेत्रहरु अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुका लागि पहुँचयुक्त हुन सकेका छैनन् ।

१२.३. उद्देश्य

खेलकूद, सांस्कृतिक र मनोरञ्जनात्मक गतिविधिहरुमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको पहुँच अभिवृद्धि गर्दै सामाजिकीकरण र सहभागितालाई प्रवर्द्धन गर्ने ।

१२.४. नीति:

- क) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि विशेष खेलकूदको विकास र प्रवर्द्धन गर्न सरोकारवाला निकायहरूसँग समन्वय, सहकार्य र सहयोग अभिवृद्धि गरिनेछ ।
- ख) खेलकूद सम्बन्धी योजना निर्माण र निर्णय प्रक्रियाहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अर्थपूर्ण सहभागिता सुनिश्चित गरिनेछ ।
- ग) धार्मिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, पर्यटकीय, खेलकूद र मनोरञ्जनका संरचना तथा विश्रामस्थलहरूलाई अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि पहुँचयुक्त बनाइनेछ ।

१२.५. रणनीति:

- क) सरोकारवालाहरूको समन्वय र सहयोगमा सञ्चालन हुँदै आएका विशेष खेलकूदहरूको थप विकास र प्रवर्द्धनका लागि संस्थागत अनुदानमा वृद्धि गरिनेछ ।
- ख) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको खेलकूदको विकासका लागि खेलकूद समितिलाई समावेशी र अधिकार सम्पन्न बनाउँदै विशेष खेलकूद क्षेत्रको विकासका लागि क्षमता विकास सहित क्रियाशीलता बृद्धि गरिने छ ।
- ग) विशेष खेलकूदमा सहभागी हुने खेलाडी, प्रशिक्षक र व्यवस्थापकहरूको क्षमता विकास गरिनेछ ।
- घ) धार्मिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, पर्यटकीय, खेलकूद र मनोरञ्जनका संरचना एवं विश्राम स्थलहरूलाई पहुँचयुक्त बनाउन लगानीमा वृद्धि गरिनेछ ।
- ङ) शैक्षिक संस्थाहरूमा सञ्चालन हुने खेलकूद तथा मनोरञ्जनात्मक गतिविधिहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई सहभागी गराइनेछ ।

१२.६. अपेक्षित उपलब्धि:

- क) खेलकूद, मनोरञ्जन, सांस्कृतिक र पर्यटकीय गतिविधिहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सहभागिता वृद्धि हुनेछ ।
- ख) विशेष खेलकूदको विकास र विस्तार भई अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू लाभान्वित हुनेछन् ।
- ग) अपाङ्गता भएका खेलाडीहरूले समाजमा आफ्ना प्रतिभा र सीप प्रदर्शन गर्ने अवसर पाउनेछन् ।

१३ : अपाङ्गता र विपद् व्यवस्थापन:

१३.१. वर्तमान अवस्था:

- क) अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक, बालबालिका, गर्भवति वा प्रसुतीको अवस्थामा रहेका महिला एवं विरामीहरू प्राकृतिक तथा मानवजन्य विपद्हरूबाट सबैभन्दा बढी प्रभावित र जोखिममा रहने समुदायमा पर्दछन् ।
- ख) विपद् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय रणनीति, २०७५ को अवधारणामा 'लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशीकरण' लाई महत्वका साथ उल्लेख गरिएको छ ।
- ग) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार सम्बन्धी महासन्धिको धारा ११ मा "पक्षराष्ट्रहरूले अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून लगायत अन्तर्राष्ट्रिय कानून अन्तर्गतका जिम्मेवारीहरू अनुसार सशस्त्र द्वन्द्व, मानवीय संकट तथा प्राकृतिक विपद्हरू घटेको अवस्थाहरू लगायत जोखिमका अन्य अवस्थामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको संरक्षण र सुरक्षा सुनिश्चित गर्न सम्पूर्ण आवश्यक उपायहरू अवलम्बन गर्नेछन्" भन्ने उल्लेख छ ।
- घ) विपद् व्यवस्थापनका लागि केन्द्र देखि समुदाय स्तरसम्म संस्थागत संयन्त्रको व्यवस्था गरिएको छ ।

१३.२. मुद्दा तथा समस्या:

- क) अपाङ्गता भएका व्यक्ति विपद् जोखिमबाट बढी प्रभावित हुने समूहमा पर्छन् ।
- ख) विपद् व्यवस्थापन, विपद् प्रतिकार्य योजना र आपत्कालीन कार्यमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई प्रभावकारी रूपमा प्राथमिकता र विशेष संरक्षण दिइएको पाइदैन ।
- ग) विपद्बाट प्रभावित व्यक्तिहरूलाई राख्नका लागि बनाइएका अस्थायी आश्रयस्थलहरू सुरक्षित र अपाङ्गतामैत्री हुन सकेका छैन ।
- घ) विपद् व्यवस्थापन सम्बन्धी तालिम तथा अभिमुखीकरण कार्यक्रमहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सहभागिता कम हुने गरेको छ ।
- ङ) पूर्वसूचना संयन्त्रहरू अपाङ्गतामैत्री हुन सकेका छैनन् ।

१३.३. उद्देश्यः

अपाङ्गतामैत्री विपद् व्यवस्थापन गर्दै सुरक्षित आश्रयस्थलको निर्माण गर्ने ।

१३.४. नीतिः

क) विपद्का अवस्थामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई उनीहरूको अपाङ्गताको गम्भीरताको आधारमा उद्धार, राहत, पुनर्लाभ तथा पुनःस्थापनमा विशेष प्राथमिकता दिइनेछ ।

ख) विपद् व्यवस्थापनका प्रक्रियाहरूलाई अपाङ्गतामैत्री बनाइनेछ ।

१३.५. रणनीतिः

क) अपाङ्गता भएका व्यक्ति तथा सङ्कटासन्न अवस्थामा रहेका समूहहरूको पहिचान गर्न सूचना प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाइनेछ ।

ख) विपद् पूर्वतयारी सम्बन्धी योजना तर्जुमा, अनुगमन लगायत विभिन्न गतिविधिमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको प्रतिनिधित्व र सहभागिता सुनिश्चित गरिनेछ ।

घ) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई उनीहरूको अपाङ्गताको गम्भीरताका आधारमा उद्धार, राहत, पुनर्लाभ तथा पुनःस्थापनलाई विशेष प्राथमिकतामा राख्ने गरी कानूनी र प्रक्रियागत व्यवस्थाको अवलम्बन गरिनेछ ।

१३.६. अपेक्षित उपलब्धीः

क) विपद्को अवस्थामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू माथि हुने जोखिमको मात्रामा कमी आउनेछ ।

ख) विपद् व्यवस्थापन र पूर्वतयारी सम्बन्धी गतिविधिहरू अपाङ्गता समावेशी हुनेछन् ।

घ) विपद्को समयमा तत्काल उद्धार गरी राखिने अस्थायी सुरक्षित आवासहरू पूर्णरूपमा अपाङ्गतामैत्री हुनेछन् ।

खण्ड तीन

नीति कार्यान्वयन प्रक्रिया

१४.१ नीति कार्यान्वयनको जिम्मेवारी तथा दायित्वः

क) यो नीति कार्यान्वयनको दायित्व प्रदेश सरकारका विभिन्न विषयगत मन्त्रालय र मन्त्रालय मातहतका निकाय एवं सरोकारवालाहरूको हुनेछ ।

ख) यस नीति र रणनीतिमा उल्लेखित प्रावधानहरू कार्यान्वयन गर्न प्रदेश सरकारका विभिन्न मन्त्रालयले निर्माण गर्ने वार्षिक तथा आवधिक कार्यक्रम, कार्यनीति वा रणनीतिहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि लक्षित तथा समावेशी दुवै प्रकृतिका कार्यक्रमहरू समावेश गर्नुपर्नेछ ।

ग) मन्त्रालय तथा मन्त्रालय मातहतका निकायहरूले गर्ने विभिन्न कार्यक्रमहरूमा लक्षित समूहको रूपमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू लाभान्वित भए नभएको अनुगमन गरी वार्षिक वा आवधिक प्रतिवेदन तयार गर्नुपर्नेछ ।

घ) सरकारी तथा गैर सरकारी निकायहरूले यस नीति अनुरूप कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु पर्नेछ ।

१४.२. स्रोत परिचालनः

क) यस नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि संघीय सरकार र प्रदेश सरकारबाट प्राप्त स्रोत परिचालन गरिनुका साथै स्थानीय तह र अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय गैर सरकारी निकायहरूसँग सहकार्य तथा समन्वय गरिनेछ ।

घ) अपाङ्गताको दृष्टिकोणबाट दिगो विकासका लक्ष्य प्राप्तिका लागि प्रदेशमा कार्यरत विकास साझेदार निकायहरूलाई अपाङ्गता क्षेत्रमा लगानी गर्न अभिप्रेरित गरिनेछ ।

ङ) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको रोजगारी, सहायक समाग्री उत्पादन, पहुँचयुक्त पर्यटन, पहुँचयुक्त भौतिक संरचना निर्माण, पहुँचयुक्त यातायात व्यवस्थापन तथा सूचना प्रणाली आदिमा निजी क्षेत्रको संलग्नता बढाइनेछ ।

च) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि सरकारी तथा गैर सरकारी क्षेत्रले प्रवर्द्धन गरेका विभिन्न प्रविधि र राम्रा अभ्यासहरूलाई थप विकास र विस्तार गरिनेछ ।

१४.३ अनुगमन तथा मूल्याङ्कन :

क) अपाङ्गता सम्बन्धी नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयन भए नभए सम्बन्धमा नियमित अनुगमन तथा मूल्यांकन गर्न मन्त्रालयले आवश्यक संयन्त्रको निर्माण गर्नेछ ।

ख) मन्त्रालयले निर्माण गरेको संयन्त्रले समय समयमा अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गरी मन्त्रालयमा प्रतिवेदन पेश गर्नुपर्नेछ ।

१४.४ नीति कार्यान्वयन :

अपांगता प्रादेशिक नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि विस्तृत कार्ययोजना बनाई लागू गरिनेछ ।

१४.५ नीति संशोधन तथा परिमार्जन :

यस नीतिको कार्यान्वयनको अवस्था हेरी प्रदेश सरकारले आवश्यकतानुसार संशोधन तथा परिमार्जन गर्न सक्नेछ ।

प्रारम्भिक मस्यौदा (MOSD)